Toplum ve Bilim

83 KIŞ 1999/2000

Necmi Erdoğan
Devleti "idare etmek": Mâduniyet ve düzenbazlık 8

Boğaç A. Ergene
Mâduniyet okulu, post-kolonyal eleştiri ve tarihte bilgi-özne sorunu: Osmanlı tarihçiliği için yeni dersler mi? 32

Ahmet Yaşar Ocak
***Kutb* ve isyan: Osmanlı *Mehdici* (Mesiyanik) hareketlerinin ideolojik arkaplanı üzerine bazı düşünceler** 48

Cengiz Kırlı
Kahvehaneler ve hafiyeler: 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı'da sosyal kontrol 58

Donald Quataert
Zonguldak maden işçilerinin hayatı, 1870-1920: Başlangıç niteliğinde bazı gözlemler 80

Fikret Yılmaz
XVI. yüzyıl Osmanlı toplumunda mahremiyetin sınırlarına dair 92

Nadir Özbek
Osmanlı İmparatorluğu'nda 'sosyal yardım' uygulamaları: 1839-1918 111

Şevket Pamuk
Osmanlı ekonomisinde devlet müdahaleciliğine yeniden bakış 133

Onur Yıldırım
Osmanlı esnafında uyum ve dönüşüm: 1650-1826 146

Selçuk Akşin Somel
Osmanlı modernleşme döneminde periferik nüfus grupları 178

Marc David Baer
17. yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuz ve mevkilerini yitirmeleri 202

Fikret Adanır
İkinci Dünya Savaşı sonrası Balkan tarih yazınında Osmanlı İmparatorluğu 224

Yonca Köksal
Tanzimat döneminde Bulgaristan: Osmanlı'da merkezî devletin oluşumu, 1839-1878 241

Cenk Reyhan
Taşranın Osmanlı-Türk siyasal hayatına etkisi: Bir açıklama modeli 267

Tülay Artan
18. yüzyıl başlarında yönetici elitin saltanatın meşruiyet arayışına katılımı 292

LİTERATÜR ELEŞTİRİSİ

Kaan Durukan
Devletler ve toplumsal devrimler: Osmanlı araştırmalarında bazı yeni açılımlar 323

İLETİŞİ / DEĞİNİ

Arus Yumul: Osmanlı'nın ilk anayasası 338
Oktay Özel: XIII. Türk Tarih Kongresi ve Osmanlı tarihi 352
Devrim Sezer: 6. Sosyal Bilimler Kongresi 364
Esra Özyürek: Amerikan Antropoloji Birliği'nin yıllık toplantısı 371

KİTAP TANITIMI 375

Selim Deringil: Memalik-i mahruse (M. M. Sunar)
Virginia H. Aksan: Ahmed Resmi Efendi (F. Bayram)

Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

ISSN 1300-9354

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
Tanıl Bora

YAZI KURULU
Ulus Baker • Necmi Erdoğan
Oğuz Işık • Orhan Koçak
Mahmut Mutman • Bülent Peker
Erol Taymaz • Meyda Yeğenoğlu

YAYIN SEKRETERİ
Asena Günal

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Tanıl Bora

83. SAYI EDİTÖRÜ
Necmi Erdoğan

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Özlem Özkal • Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

KAPAK VE İÇ BASKI
Sena Ofset

CİLT
Uğur Mücellit

YAZIŞMA ADRESİ
Selânik Cad. 64/11
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 312.425 36 00 • 312.425 20 71
Fax: 312.425 18 15

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr.

BİRİKİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayımlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

KAPAK: Fatoş Gencosman
KAPAKTAKİ FOTOĞRAF: Üsküdar'da bir sokak.
(Abdullah Frères, yaklaşık 1890)

YAYIN DANIŞMA KURULU
Asaf Savaş Akat / Asu Aksoy
Tosun Arıcanlı / Korkut Boratav
Ayşe Buğra / Reşit Canbeyli
Ümit Sakallıoğlu / Alain Duben
Atila Eralp / Selçuk Esenbel
Sureia Faroqhi / Nilüfer Göle
Ümit Hassan / Fatma Işıkda
Huricihan İslamoğlu İnan
Kemal İnan / Ahmet İnsel
Deniz Kandiyoti / Nihal Kara
Reşat Kasaba / Ferda Keskin
Çağlar Keyder / Eser Köker
Levent Köker / Şerif Mardin
H. Ünal Nalbantoğlu / İlber Ortaylı
Oğuz Oyan / Ayşe Öncü
Doğan Özlem / Jale Parla
Mithat Sancar / Ömür Sezgin
İlkay Sunar / Burhan Şenatalar
Şirin Tekeli / İlhan Tekeli
İsenbike Togan / Zafer Toprak
İhsan Tunalı / Aydın Uğur
Galip Yalman / Faruk Yalvaç
Deniz Yenal / Zafer Yenal
Nurhan Yentürk

18. yüzyıl başlarında yönetici elitin saltanatın meşruiyet arayışına katılımı*

*Tülay Artan***

Tarihçilik tartışmalarını izleyenlerin bildiği gibi, bugün Osmanlı-Türkiye tarihçiliği alanında derece derece gerilikler söz konusu. Aile, toplumsal cinsiyet, zihniyet, materyal kültür, gündelik yaşam ve standartları, tüketim biçimleri vb. alanlarını da içine alan bir "total tarih" arayışı doğrultusunda atılan adımlar, en ileri iktisat tarihçileri tarafından dahi, bütünü parçaya, *grand narrative*'i küçük ölçeğe feda ettikleri kuşkusuyla, genel olarak Yeni Tarihçiliğe yöneltilen "postmodernlik", "salt estetik arayışı", "hafif ve eğlenceli konularla uğraşmak" suçlamalarına maruz bırakılabiliyor; ya da "belge yok" veya "tek başına altından kalkılamayacak kadar çok/dağınık" türü mülahazalarla "ciddi" tarihçilerin ilgi alanı dışında tutulmaya devam ediyor.[1]

Bu bağlamda, tarih anlayışımızı kökten değiştirmese bile hayli zenginleştirebilecek alanlardan olan biyografiler, aile tarihleri, prosopografik çalışmalar, hatta hanedan üyelerinin yaşam öykülerinin yanısıra, saltanat biçimleri, iktidar kavgaları ve meşruiyet arayışlarına ışık tutacak araştırmalar dahi, bugün hâlâ bir elin parmaklarıyla sayılacak kadar azdır.[2] Rical ile hanedan üyesi kadınların

(*) Bu makale ilk olarak Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın 24-26 Mayıs 1993 tarihinde Ankara'da topladığı, "*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e. Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*" başlıklı I. Uluslararası Tarih Kongresi'ne sunulmuş; ancak 1998'de yayınlanan aynı başlıklı kongre kitabına bir teknik hata sonucu girmemişti. Burada dipnotları güncelleştirilerek yayınlanmaktadır.

(**) Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler.

1 Bu bağlamda bir istisna oluşturan Cemal Kafadar'ın çalışmalarına dikkat çekmek istiyorum: C. Kafadar, 1986; 1989; 1992a; 1992b; 1994.

2 1985'te Suraiya Faroqhi, bu konularda son otuz yılda yapılmış olan çalışmaları gözden geçirmişti: S. Faroqhi, 1985. Ayrıca C. Kafadar'ın yukarıda sözü edilen 1989 makalesi de ayrıntılı bir bibliyografyayı içeriyor. Metinde yeri geldikçe, özellikle son on yılda yapılmış çalışmalara işaret edeceğim. Bu makalede özellikle faydalandığım bazı incelemeleri ise tekrarlamayı yararlı buluyorum: Akalın, 1955; Derin, 1958 ve 1959; Uluçay, 1959; Mardin, 1969; Türek ve Derin, 1969; Faroqhi, 1974 ve 1975; Kunt, 1975, 1977 ve 1983; Zilfi, 1977; Mayer, 1978; Findley, 1980; Reindl, 1983; Fleischer, 1986; Atasoy ve Atasoy, 1990; Dankoff 1991. Bunlara ek olarak J. von Hammer, A.D. Alderson, M. Süreyya, R.E. Koçu, M.Ç. Uluçay ve Y. Öztuna'nın bazı çalışmalarını ile ansiklopedilerdeki biyografi maddelerini sayabiliriz. Bu arada sanatçılara, özellikle mimarlara dair şu monografiler de dikkati çekiyor: Ahmed Refik, 1932 ve 1936; Altan, 1941; Orgun, 1941; Öz, 1943; Erdoğan, 1954, 1955a, 1955b, 1958, 1960 ve 1962; Akalın, 1958; Uzunçarşılı, 1959; Gökyay, 1976; Eyice, 1979; Crane, 1987. Mimar Sinan'ın hayatına ilişkin çok sayıda araştırma arasında şunlar dikkati çekiyor: Konyalı, 1948 ve Meriç, 1965.

bireysel tarihi, genellikle "asıl" tarihe "ek" düzeyinde ele alınırken, iktidar ortağı bu iki grup arasında gerçekleşen evliliklerin, yönetici sınıfın ittifak ve dayanak arayışlarında bir araç olarak kullanılmasının üzerinde hemen hiç durulmamış bulunuyor. Bu yüzden, örneğin 1730 isyanıyla patlayan bunalımı hâlâ "Lale Devri" efsanesi ile Sultan III. Ahmed ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın tenperver kişilikleri üzerinde yoğunlaşarak "okur"ken, arka plandaki ailevî bağlar örüntüsünü, çıkar çatışmalarını, gerilim çizgilerini ve kopuş noktalarını hiç görmeyebiliyoruz (Münir Aktepe'nin *Patrona İsyanı* adlı araştırması ve Reşad Ekrem Koçu'nun isyancıyı konu alan *Patrona Halil* adlı tarihsel romanı bu genellemenin dışında kalan nadir yaklaşımlardır [Aktepe, 1958; Koçu, 1967]). Oysa bu isyanın ardındaki evlilik ve akrabalık ilişkilerine sosyal tarih açısından tekrar, yakından ve çok dikkatle eğilmek gerekir, çünkü önümüze serilen ve yer yer içinden çıkılmaz gibi gözüken, 18. yüzyılın ilk çeyreğindeki ailevî bağlantılar sıklaşması, aslında Osmanlı tarihinde bir kopuşa işaret ediyor.

Menfaat şebekelerinin ihmal edilen boyutları

1730 isyanının kurbanları olan Damad İbrahim Paşa, Kaymak Mustafa Paşa ve Kethüda Mehmed Efendi etrafındaki bu örüntü şöyle bir ortamda gelişmişti: Tahta geçtiği 1703 tarihini izleyen on beş yıl içinde on iki sadrazam değiştiren III. Ahmed uzun yıllardır hizmetinde bulunan Nevşehirli İbrahim Paşa'yı önce damat, hemen ardından da 1718'de sadrazam yaptı. Bu andan itibaren, İstanbul'da sadaret, meşihat, kaptan-ı deryalık, yeniçeri ağalığı, nişancılık, sadaret kethüdalığı ve defterdarlık (hatta darphane eminliği, tersane eminliği, matbah-ı âmire eminliği) gibi en üst mevkilerde, 1730 yılına kadar pek az değişme gözleniyordu (Aktepe, 1958: 107).

Ama bu durum genel bir hoşnutluğa işaret etmekten çok uzaktı. Tersine, 1730'da Patrona Halil isyanına neden olan sosyo-ekonomik bunalım, Aktepe'nin de ifade ettiği gibi "sadece İstanbul halkına ve taşrada zulüm ve haksızlığa uğrayıp işleri bozulanlara, esnaf ve küçük memurlara, görevden düşmüş veya sürgünde bulunan vüzera ve ulemaya, savaş ganimetlerinden yoksun yeniçeri zümresine" münhasır kalmamıştı (age.: 122). Uzun süredir en yüksek mevkileri işgal etmekte olan bürokratlar ve ulema, hatta Damad İbrahim Paşa'nın

bu mevkilere yerleştirdiği akrabaları arasında dahi, benlik savaşları, yükselme hırsı ve tatminsizlik yüzünden büyük bir gerilim yaşanıyordu (agy.: 122 vd.; 1960; 1962-63; 1969; 1968). III. Ahmed'in Damad İbrahim Paşa'ya gösterdiği olağandışı yakınlık[3] nedeniyle sadarette bir değişikliğin söz konusu olamaması; Damad İbrahim Paşa'nın ilk evliliğinden olan iki kızı ile evlenmiş bulunan Kaymak Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed Efendi'nin kaptan-ı deryalık ve sadaret kethüdalığı gibi iki önemli mevkiyi uzun yıllar işgal etmeleri nedeniyle itibarlı vezirlerin önlerinin kapanması, bu sıkıntının başlıca kaynaklarındandı. Diğer yandan Damad İbrahim Paşa'nın bu iki damadı da birbirini çekemiyor; ayrıca II. Mustafa'nın kızlarının kocaları ile III. Ahmed'in öteki (kimi gene Damad İbrahim Paşa soyundan) damatları arasında da rekabet hüküm sürüyordu. 17. yüzyılın iki önemli ailesi olan Köprülü Mehmet Paşa ahfadı ile Feyzullah Efendi ahfadının, Damad İbrahim Paşa tarafından İstanbul dışında tutulmaları, bu ihtiras, tatminsizlik ve entrika ortamına yeni girdaplar eklerken, zamanın öndegelen aktörlerinin, bütün bu akrabalık ilişkilerinin aslında ne kadar farkında olduğunu da ortaya koyuyordu (Aktepe, 1958: 11-112).

Damad İbrahim Paşa'nın yakın çevresi, kadrosu

Nevşehirli İbrahim Paşa, 1717'de sadaret kaymakamı iken III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan (d. 1704) ile evlenerek hanedana damat, ertesi yıl da sadrazam olmuştu. Aynı yıl bu evlilikten Sultanzade Mehmed Bey (1718-1737) doğdu. Damad İbrahim Paşa'nın ilk evliliğinden olan oğlu (Genç) (Musahip) Mehmed Paşa (ö. 1768) 1720'de III. Ahmed'in dört oğluyla birlikte sünnet edilmiş,[4] kısa bir süre sonra da III. Ahmed'in bir başka kızı Atike Sultan ile (ö. 1737) evlendirilmişti (1724).[5] İbrahim Paşa, gene ilk evliliğinden olan kızı Fatma Hanımı da (ö. 1765) daha 1714'de (Kaymak) (Atlamacı) Mustafa Paşa ile evlendirerek, henüz kariyerinin nispeten erken bir aşamasında Köprülü sülalesiyle bağ kurmuştu.[6] Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kızı Fatma Hanım ile, Merzifonlu'nun kapıkullarından olup yüksek mevkilerde bulunduktan sonra efendisinin yerine sadrazam olan Bayburtlu Kara İbrahim Paşa'nın torunuydu. Babası Mehmed Bey'in kariyeri hakkında hiçbir bilgimiz yok;[7] ancak Mustafa Paşa küçük yaşta saraya alınmıştı: "Nevşehirli İbrahim Ağa [Paşa]'nın dârüssaade ağası yazıcılığı esnasında, onunla sık sık temas etti ve arada kurulan bu dostluk sonunda Nevşehirli'nin kızını alarak, ona damat oldu. Kapıcıbaşılık ile görevlendirildi." (Aktepe, agy.: 32). 1716'da önce ikinci mirahor, daha sonra kapıcılar kethüdası; 1718'de vezirliğe yükseltilerek tevki'i (nişancı) ve 1721'de de kaptan-ı derya oldu. Kaymak Mustafa Paşa gibi 18. yüzyılın önemli devlet adamlarından olan Kethüda Mehmed Efendi de İbrahim Paşa'nın gene ilk evliliğinden bir başka kızı, Hibetullah Hanım (ö. 1774) ile evlendirilmiş (1716) ve 1719 sonrasında imparatorluğun içişlerinden sorumlu sadaret kethüdalığı makamına getirilmişti. Üstelik Kethüda, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın hemşehrisiydi ve onun kapıhalkı içinden yetişmiş bulunuyordu.[8]

Nevşehirli yakın akrabalarını önemli mevkilere getirmekle kalmamıştı (Aktepe, 1958: 112-118); hattâ uzak akrabaları bile Damad İbrahim Paşa'nın nepotizminden yararlanmışlardı. Örneğin damadı Kaymak Mustafa Paşa'nın (büyük) dayısı Maktulzade Ali Paşa, hem Köprülü Mehmed Paşa'nın torunu, hem de II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan ile evli olmasına rağmen, yani gerek asıl Köprülü soyunun, gerekse damatlarının başkent dışında tutulma eğilimine karşıt olarak, İstanbul'a getirtilmişti (Uzunçarşılı, 1956: 148). Damad İbrahim Paşa kendi yakınlarının hanedana akraba olmalarını da sağlamıştı. Damad İbrahim Paşa'nın, yalnız Selânik ve Bursa'da sancak beyliği yapan ve III. Ahmed'in kızı Atike Sultan ile evliliğinin hemen ardından 1724'de vezir olan oğlu Mehmed Paşa değil, yeğenleri de hanedana akraba olmuşlar ve hızla yükselmişlerdi. Sadrazam yeğenlerinden (Damad Nevşehirli Genç) Ali Paşa (ö. 1732) gene III. Ahmed'in kızlarından Ümmügülsüm Sultan (ö.1731) ile evlendirilmiş (1724); bir diğer yeğeni (Damad Nevşehirli Küçük Sinek) Mustafa Paşa da (ö. 1764) III. Ahmed'in bir başka kızı Zeynep Sultan (ö. 1774) ile evlenmişti (1728).[9] Ayrıca Damad İbrahim Paşa'nın iki torunu, yani Kaymak Mustafa Paşa'nın kızı ile Kethüda Mehmed

3 Başbakanlık Arşivi Ali Emiri Tasnifi'nde bulunan ve bu yakın ilişkide paylaşılan kaygı, sevinç, kıskançlık vs. gibi duygulanımlar yanısıra sultan ve damadı arasında değişilen hediyeleri belgeleyen onlarca hatt-ı hûmayunu yayına hazırlamaktayım. Benzer mektuplar için bkz. Ahmed Refik, 1918a, 1918b, Demiroğlu, 1954.

4 Damad İbrahim Paşa'nın oğlu ve yeğenleriyle birlikte büyüyen III. Ahmed'in oğulları Süleyman (1710-1732), Mehmed (1717-1756), Mustafa (1717-1774) ve Beyazıd (1718-1771) idi. 39 gün daha yaşamış olsa kendisinden 17 gün küçük kardeşi (III.) Mustafa'dan önce tahta geçecek olan Şehzade Mehmed'in amcazadesi III. Osman (1754-1757) tarafından zehirlenmiş olması olasıdır.

5 Bu evlilikten doğan sultanzadeler aracılığıyla aile günümüze ulaştı; üstelik Kanuni'nin sadrazamlarından ...zdemiroğlu Osman Paşa'nın (1527-1587) ahfadı ile Damad İbrahim Paşa'nın oğlunun çocukları yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde akraba oldular: Öztuna, 1990: 778-781; 783-784. Ayrıca bkz. dipnot 10.

6 Damad İbrahim Paşa'nın 1715'de Mora seferine mevkufatçı olarak katıldığı söylenmektedir: Uzunçarşılı, 1956: 147.

7 İkincil literatürde (Kaymak) Mustafa Paşa, kimi zaman Köprülü Mehmed Paşa'nın kızı Abide ile Puçinli (Kara) İbrahim Paşa'nın (ö. 1739) oğlu, bir başka deyişle, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın teyzesinin kocası olarak gösterilmektedir. (Kaymak) Mustafa Paşa'nın bir vakfiyesine dayanarak Aktepe bu iddianın doğru olamayacağı görüşünü ileri sürmüş ve Mustafa Paşa'yı Merzifonlu'nun torunu, devrin nişancılarından Maktulzade Ali Paşa'nın yeğeni olarak tanımlamıştır: Aktepe, 1968: 31-32.

8 Nevşehirli ailesinin hem Kaymak Mustafa Paşa, hem de Kethüda Mehmed Efendi kanadı günümüze ulaşmıştır. Öztuna, *age.*: 778-781.

9 İkincil kaynaklarda Ümmügülsüm Sultan, Nevşehirli Genç Ali Paşa ve iki oğullarının 1730 isyanının hemen akabinde art arda öldükleri kaydedilmektedir. Diğer yandan, Uzunçarşılı, Nevşehirli Küçük Sinek Mustafa Paşa'nın Patrona isyanı nedeniyle güvey giremediğini yazmaktadır: Uzunçarşılı, *a.g.e.*: 167. Oysa hem Zeynep Sultan, hem de Küçük Sinek Mustafa Paşa 1730 sonrasında uzun yıllar yaşamışlardır.

Efendi'nin oğlu, birbiriyle evlendirilmiş; Kethüda Mehmed Efendi'nin kızı olan bir diğer torunu ise sabık kaptan-ı derya (iki kez: 1702-1703, 1713-1714) Aşcızade Mehmed Paşa'nın oğlu Mehmed Emin Paşa'ya verilmişti. Damad İbrahim Paşa, Kaymak Mustafa Paşa ve Kethüda Mehmed Efendi'nin ölümü sonrasında bu damatların, torunların ve torun çocuklarının kariyerlerinin nasıl bir yön aldığı konusunda henüz yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak Damad İbrahim Paşa'nın iki oğlunun da babalarının ölümü sonrasında bir varlık gösterememeleri dikkat çekicidir. Paşa'nın ilk evliliğinden olan Genç (Musahip) Mehmed Paşa'nın babasının katledilmesinden sonra gözden düştüğü anlaşılıyor.[10] Damad İbrahim Paşa'nın Fatma Sultan'dan olan oğlu Mehmed Bey ise, babası katledildiğinde on iki yaşındaydı; üç yıl sonra annesinin de ölmesi üzerine kariyer yolları bütünüyle kapanan sultanzade, henüz 19 yaşındayken dünyaya veda etti. Böylece iktidar kavgasından bir potansiyel aktör, sessizce çekilmiş oldu.

Hanedan ve rical aileleri

Bu arada unutmamak gerekiyor ki Sultan III. Ahmed'in otuz kadar kızından 1718-1730 yılları arasında hayatta ve evli olan altısının (yukarıda adı geçen Atike, Ümmügülsüm, ve Zeynep'e ek olarak, Hatice, Ayşe ve Saliha'nın) kocaları gibi, hanedanın diğer damatları, yani bazıları III. Ahmed tarafından (birkaç kez) evlendirilmiş olan II. Mustafa'nın kızları Ayşe, Emine, Emetullah ve Safiye'nin kocaları da, hep İstanbul vezirlerindendi.[11] Safiye Sultan'ın ilk eşi ve Kaymak

10 1730 tarihinde, artık 18 yaşına gelmiş bulunan eşi Atike Sultan'ın Damad İbrahim Paşa hanehalkı içinde sayılmış olması son derece ilginçtir: Başbakanlık Arşivi MAD 1736, 480-481. Uzunçarşılı, 1730 sonrasında Genç Mehmed Paşa'nın hayatına dokunulmadığını, "vezirlikten mütekaid olarak babasının vakıflarına mütevelli olarak" yaşadığını belgelemektedir: Uzunçarşılı, *age.*: 167 ve 315. Atike Sultan 1737'de öldükten sonra, Genç Mehmed Paşa 1768'ye kadar Anadoluhisarı ve Beşiktaş'taki sahilsaraylarında yaşamış olmalıdır: Öztuna, *age.*: 780. Uzunçarşılı, ayrıca, Başbakanlık Arşivi 2 Numaralı Kaime Defteri, fol. 4'e referansla, Atike Sultan ile Genç Mehmed Paşa'nın İbrahim adlı bir oğulları olduğunu ve III. Mustafa zamanında (1757-1774) enderunda bulunduğunu kaydettikten sonra *Netâyicü'l-vuku'at*, c.3, sahife 31'den naklen şöyle devam etmektedir: "Bir gün padişah kendisine 'senin ceddin kalleş bir herif idi, pederime mütemadiyyen torba torba altınlar getirip takdim eder ve pederim dahi eniştenizin elini tekbil edin deyu bize emreylerdi' demiştir. Bu İbrahim Bey, Çırağan'da ceddinden kalan yalıda oturup evkafının fazlasıyla geçinirmiş. 1230 H.-1815 M.den sonra vefat etmiştir." Uzunçarşılı bir başka yerde ise, Sicill-i Memurin-i Dahiliye, Başbakanlık Arşivi Birinci Defter, sahife 672'ye referansla, gene Damad İbrahim Paşa soyundan bir Hayri Bey'den söz etmekte ve Güvahi Dil adlı bir divanı, Farsça kavaide dair Levhat-ül kavadid, lügate dair Zeban ve adaba dair *Âdab-üs sülûk* ve *Âdab-ül üdebâ* adlı eserleri olduğunu kaydetmektedir: Uzunçarşılı, *age.*: 315.

11 İkincil literatür (özellikle Hammer, Alderson, Çağatay ve Öztuna), III. Ahmed'in kızlarından 1738'de ölen Hatice Sultan'ın ilk olarak 1724'de Kaptan-ı derya Hafiz Ahmed Paşa ile; bu evliliğin bozulması üzerine aynı yıl (?) Ali Paşa ile; ve daha sonra da (?) Halil Ağa ile evlendiğini; 1775'de ölen Ayşe Sultan'ın 1728'de Sadrazam İstanbullu (Kunduracızade) Mehmed Paşa; ve 1740'da Sadrazam Topal Osman Paşa'nın oğlu Gül Ratıp Ahmed Paşa ile evlendiğini ve 1748'de dul kaldığını; 1778'de ölen Saliha Sultan'ın ise 1728'de Sarı Mustafa Paşa (ö.1731); 1736'da Gülec Sarhoş

Mustafa Paşa'nın dayısı Tevki'i (Merzifonlu Kara Mustafa Paşazade) (Maktulzade) (Genç) Ali Paşa[12] (ö. 1723) örneğinde görüldüğü gibi, bunlar sultanın, sadrazamın, kaptan-ı deryanın ve kethüdanın Boğaziçi sahilsaraylarındaki davetlerine katılıyorlardı, yani iktidarın iç halkasından tümüyle uzaklaştırılmamışlardı ama 1718-1730 arasında itibar görmemişliğin hıncını taşıdıkları ve bunu politik kavgaya yansıttıkları da açıktır. III. Ahmed'in kızkardeşlerinden bir tek Hatice Sultan uzun yaşadı (ö. 1743). İlk kocası Musahip Mustafa Paşa, ikinci kocası Moralı (Enişte) Hasan Paşa, etkili devlet adamlarıydı. Sadrazam, daha sonra da Mısır valisi olan ikinci kocasının 1713'te ölümünün ardından otuz yıl evlenmeyen Hatice Sultan'ın hayatının son demlerinde, seksen yaşını aşmış iken, bir kez daha, sadrazam olarak İstanbul'a yeni gelmiş bulunan Hekimoğlu Ali Paşa ile alelacele evlendirilmiş olması, hanedan evliliklerinin ardında sanılandan da karmaşık ilişkilerin yattığına işaret etmektedir (Artan, 2000a).

Münir Aktepe, Patrona Halil isyanını incelediği eserinde "bu zatlar arasındaki münasebet ve akrabalık derecelerini belirtmek ve bu sebebden vuku'a gelen hadiselerin, devlet idaresindeki neticelerini izaha çalışmak" gibi, 1950'lerin sonları için şaşırtıcı, günümüz tarihçiliğinde dahi çok ileri sayılabilecek bir yaklaşım edinmişti (Aktepe, 1958: 104). Aynı biçimde Reşad Ekrem Koçu da tarihi romanı *Patrona Halil*'de duyarlı bir tahlille "bu hezele gürûhunun kıyamını, Lale Devrinde İbrahim Paşa ve yârânının sefâhat ve lüksüne karşı toplum izdırabından doğmuş bir hareket gibi göstermek ... hatalıdır" (Koçu, 1967: 35) derken, Kaymak Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed Efendi arasındaki rekabete değiniyor; ayrıca romanının kahramanları arasında, iktidarın hırslı muhalif ve düşmanları olarak Ayasofya vaizi (İspirizâde) Şeyh Ahmed ve eski İstanbul Kadısı Zülâlî Hasan Efendi'yi de karakterize ediyordu (Aktepe, 1958: 125-9; Kozanoğlu, 1943). Hem şair, hem devrin vakanüvisi olarak sultan ve yakınlarıyla birçok meclise katılmış olan Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi'ye göre, Zülâlî Hasan Efendi 1728'deki kıtlık nedeniyle "uğursuz" olmakla suçlanarak azledilmişti (Küçükçelebizade İsmail Asım, *Tarih*, 615; Destari Salih Efendi, *Tarih*, v.8a. Akt. Aktepe, 1958: 127 ve Uzunçarşılı, 1956: 207); yerine Damad İbrahim Paşa'nın adamlarından Müverrih Raşid Efendi getirildiği için de kin duyuyor olmalıydı.

Ali Paşa (ö.1744); 1758'de Sadrazam Ragıp Mehmed Paşa (ö.1763); ve 1764'de de Kaptan-ı Derya Turşu Mehmed Paşa ile evlendiğini ve 1770'de dul kaldığını kaydetmektedir.

Diğer yandan II. Mustafa'nın kızlarından Ayşe Sultan, 1702'de Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın oğlu Numan Paşa ile; 1720'de Tezkereci İbrahim Paşa ile ve 1725'de de Koca Mustafa Paşa ile evlenmiş, 1728'de üçüncü kez dul kaldıktan sonra bir daha evlenmemiştir. Emine Sultan, ,orlulu Silahdar Ali Paşa ile 1703'de, Paşa'nın ölümünden bir yıl sonra 1712'de Recep Paşa ile, 1724'de İbrahim Paşa ve 1728'de de Muhassıl Abdullah Paşa ile evlendirilmiş, 1736'da dördüncü kez dul kalmıştı. Emetullah Sultan ise 1720'de Sirke Osman Paşa ile evlenmiş ve 1727'de ölmüştür. Safiye Sultan ise 1710'da evlendiği Maktulzade Ali Paşa'nın 1723'de ölümünden sonra 1726'da Mirza Mehmed Paşa, bu eşinin de 1728'da ölümünü takiben Kara Mustafa Paşa (ö.1736) ve son kez Alaiyeli Hacı Ebubekir Paşa ile 1740'ta evlenmiş ve 1759'da tekrar dul kalmıştır.

12 Evlenme törenleri için bkz.: Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 1966: 259. Ayrıca bkz. dipnot 23.

Netâyicü'l-vuku'at yazarı Mustafa Paşa ise bu nefret ortamına, Zülâlî Hasan Efendi'nin güzelliği ile tanınan karısına, çapkınlığı ünlü Damad İbrahim Paşa'nın "hiyel-i musannaa ile taarruz eylediği" dedikodusunun ortalıkta dolaşmasını ekliyor.[13] Burada kayda değer bir başka nokta, Zülâlî Hasan Efendi'nin Kaymak Mustafa Paşa'nın sadık adamlarından olmasıdır.[14] Dolayısıyla İstanbul kadısının kısa sürede gözden düşmesi, yerini Damad İbrahim Paşa'nın adamına kaptırması ve Florya'daki çiftliğinde ikâmete memur edilmesi, muhtemelen, iç halkanın en önemli iki unsuru olan Damad İbrahim Paşa ile Kaymak Mustafa Paşa arasındaki bir sürtüşmeye, nüfuzlu birine intisab yoluyla yükselme süreçlerinin nasıl çelişebildiğine de işaret ediyordu.[15]

Bu saydığımız etmenlerin yanısıra Damad İbrahim Paşa ve yakınlarının iktidara katılımlarında Şeyhülislâm Abdullah Efendi'yi, Ayasofya vaizi Şeyh Ahmed Efendi'yi ve diğer ilmiye mensuplarını rahatsız etmiş olan gelişmelerin, bir başka deyişle 18. yüzyıl ilmiye sınıfının iç mücadelesinin izlerini de görmek mümkündür.[16] Ancak burada bu konuya fazla girmeyerek, hanedan üyeleri ile önde gelen devlet adamlarının kapısından yetişenlerin politik fraksiyonlar oluşturması gibi, ulemanın da kendi kapıkulları aracılığıyla iktidar arayışına girebildiğini tekrarlamakla yetineceğiz. Merkezden uzak taşra köşelerinde bu politik fraksiyonlar arasındaki mücadele dolaysız ve "sıcak" boyutlar kazanabiliyordu. İstanbul'da ise karşıt gruplar sultanın himayesini kazanmaya, ya da gazabını rakip gruba yöneltmeye çalışmaktaydı. 1703 ve 1730 sonrasındaki iktidar değişikliklerinde askerî sınıf kadar ilmiye mensuplarının ve bunlara intisab edenlerin de azil ve sürgünlerinin durmak bilmemesi, kargaşanın yıllarca sürmesi, bu noktada dikkat çekicidir. Diğer yandan 18. yüzyılda nepotizmin ulema içinde de ağırlık kazandığını, evliliği bir araç olarak kullanan ulema ailelerinin de aralarında yakın ilişki şebekeleri oluşturduklarını biliyoruz.[17] Gerçi ulema, hanedan ya da rical ile akraba olmaya yeltenmiyordu; ama onların kapıkulları arasındaki evlilikler acaba ikincil düzeyde bir ağ oluşturmuyor muydu ? Bu bağlamda, faraza Zülâli Hasan Efendi'nin karısının da Kaymak Mustafa Paşa'nın hareminden yetişmiş olabileceğini düşünemez miyiz ? Aslen Arnavut olan sabık İstanbul kadısının, hemşehrisi Arnavutlar üzerindeki etkisi dolayısıyla 1730 isyanında suçlu olduğuna hükmedilmiş ve kendisi cezalandırılmıştı.[18] Benzer biçimde, *Netâyicü'l-vuku'at* yazarının, Damad İbrahim Paşa'nın Zülâlî Hasan Efendi'nin karısına askıntı olduğu yolundaki bir dedikoduyu kaydetmesinin ardında, Hasan Efendi'nin evlendiği kadının kökeni konusunda bir gözlem veya bilgi yatıyor olamaz mı? Bu tür olasılıkları araştırmaktan henüz çok uzağız; ama böyle bir spekülasyon dahi, dikkatimizi bir kez daha evlilik ilişkilerine yöneltiyor.

13 Mustafa Paşa, 1327: 130. 1730 isyanında oynadığı rol Zülâlî Hasan Efendi'ye önce Anadolu Kazaskerliği'ni kazandırdı; ama çok geçmeden azledilerek Girit'e, Resmo'ya sürülmüş ve 1731'de de orada öldürülmüştür. Damad İbrahim Paşa'nın kadınlara düşkünlüğü konusunda bkz.: Zilfi, 1996: 290-303.

14 *A Voyage performed by the late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*, Londra (1799), 235'den naklen M. Aktepe, *age*:127.

15 İsyan başladıktan sonra hem Kaymak Mustafa Paşa, hem de Kethüda (farklı nedenlerden dolayı) gelişmelere kayıtsız kalırken, her ikisi de patlamanın kayınpederleri Damad İbrahim Paşa aleyhine sonuçlanmasını bekliyor gibidirler. İsyanı Kaymak Mustafa Paşa'nın düzenlemesiyle ilgili rivayetler için bkz.: M.Aktepe, *age*: 122-130.

16 İlmiye sınıfının bu dönemde genel bir değerlendirilmesi için bkz.: Zilfi, 1983 ve 1988.

17 Nepotizmin daha erken örneklerine de rastlanılmaktadır: Zilfi, 1983: 331.

Hanedana yönelik aile stratejilerinin değişimi

Saray çevresindeki girift evlilikler ve hanedana akrabalık ekseninde kurulan bağıtsal veya yarı-bağıtsal ilişkiler, Osmanlı elitine özgü olmayıp, başka geleneksel (askerî-tarımsal) toplumlarda da gözlenir (Du Boulay, 1970: 184 vd.). Başka bir deyişle, bu tür ilişki ağları tarih-dışı değildir; komparatif olarak incelenebilecek, tarihsel bir kategoridir.[19] Ortaçağ ve yeniçağ boyunca Batı monarşilerinde gözlenen değişimler gibi, Osmanlı hanedanın akrabalık ilişkilerinin de kendi dönüşümleri vardır: 18. yüzyıldaki aile bağları, "Klasik" dönemin göreli merkeziyetinden ve timar sisteminin tipik sayılan işleyişinden, (derinleşen bir gelirler bunalımı nedeniyle) 17. yüzyılda iltizam ve 18. yüzyılda malikane usullerine geçişe denk düşecek tarzda, bir başka saltanat biçimi, yönetim tarzı ve meşruiyet arayışını sergilemektedir.[20] Hattâ 17. yüzyılın başı ile sonu arasında dahi birbirinden farklı politik söylemler, farklı iktidar gösterimleri ve farklı aile silsileleri gündemdedir. Rifa'at Abou El-Haj (1974) ve Leslie Peirce'in (1988; 1993) çalışmalarından yola çıkarak başka yazılarımda (Artan, 1992; 1994a; 1994b; 1995; 1997) geliştirdiğim bir çerçeveyi, daha sonra tekrar değinecek olmakla birlikte, önce burada kısaca tekrarlayacağım: 14. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıl sonlarına uzanan başarılı yayılma sürecine eşlik eden askerî-karizmatik önderlik tarzı ve meşruiyet edinme biçimi, kısa süreli seferler ve kesin sonuçlu imha savaşlarıyla kazanılan parlak zaferlerin artık olanaksız hale gelmesi sonucu, yerini, büyüyen ve karmaşıklaşan bir bürokrasinin, rical aracılığıyla yönetilmesine bırakıyordu. Burada önemli olan, sultanı sonu belirsiz seferlere götürüp meşruiyetini riske etmektense, varlığıyla ricalin ve bürokrasinin devamlılığını teyid etmesini sağlamaktı. Bunun için

18 Etnik ve bölgesel aidiyet için bkz.: Kunt, 1974.

19 Öncelikle çeyiz anlaşmaları bağlamında aristokratik aileler arasındaki evlilik ilişkileri için bkz.: Forster, 1960, 1971 ve 1980; Otto, 1974; Chojnacki, 1975; Chaussinand-Nogaret, 1976; Meyer, 1976; Trumbach, 1978; Wood, 1978; Hanley, 1980; Kolsky, 1987; Casanova, 1990; Ago, 1990 ve 1992; Harris, 1994; Molho, 1994; Tillyard, 1994.

20 Bu bağlamda R. Dankoff'un sultan kızlarının yüksek mevkilerdeki devlet adamlarıyla genç yaşta evlendirilmelerinde ve evli kalmalarının arzulanmasında masraftan kurtulma kaygısının bulunduğu yöndeki değerlendirmesine katılmayı oldukça güç bulduğumu belirtmek isterim: Dankoff, 1993: 169.

de hanedan mensupları payitaht halkına eskisinden daha fazla ve değişik bağlamlarda gözükmeli; güç ve servetlerini barışçı biçimlerde sergilemek yoluyla, varlık ve devamlılıkları konusunda güven vermeliydiler. Osmanlı geleneği bağlamında bunun yolu, tabii hanedanın erkek mensuplarını değil, bağımsız bir taht iddiası olamayacak kadın mensuplarını öne çıkarmaktı. Sultanların kızları ve kızkardeşleri, bu yüzden, Haliç ve Boğaz kıyılarında muhteşem sahilsaraylar inşa edip, gösterişçi tüketim eksenine dayandırılmış müstakil hayatlar sürmeye teşvik edildiler. Bu sahilsaraylar ve servet sergilemeleri, aynı zamanda, yüksek mevkilerdeki kocalarının makam konaklarını gölgede bırakmaya; dolayısıyla yükselen ve iktidar ortaklığına giren, kökleşme arayan ricalin potansiyel iddiasını sembolik açıdan güdükleştirmeye yarıyordu. Başka bir deyişle, burada her iki taraf, yani hanedan ve yönetici elit, birbiriyle hem ortaklığa hem rekabete giriyor; özellikle hanedan, yeni lejitimasyon biçiminde ortaklığına muhtaç olduğu yönetici elitin çizmeden yukarı çıkmaması için önlem almaktan geri durmuyordu.

Yönetici elit de buna, kendi açısından, aile ve evlilik stratejilerini farklılaştırarak karşılık vermekteydi. 16. yüzyılda "aile politikaları"nda ön planda olan ve eksen alınan, doğrudan doğruya hanedanın kendisiydi. Başka bir deyişle, büyük rical, olanak bulduğu ölçüde hep bizzat sultan ile hısımlığı ve ittifakı hedeflemekte; üstelik bunların ahfadı da etkin ve etkileyici kariyer çizgilerine oturmaktaydı. Örneğin Kanuni'nin kız torunları hep yüksek devlet görevlileriyle evlen(diril)irken, erkek torunları da payitaht içinde ve dışında önemli görevler üstlenmişler, bürokrasi çarkı içinde yer tutmuşlardı. Onaltıncı yüzyılda yaşayan bu sultanzadelerin (yani Rüstem Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Kanijeli İbrahim Paşa'nın çocuklarının) hemen hepsi önemli devlet görevlerine gelirken, aynı zamanda hanedanı girift ilişkilere sokacak evlilikler yapmışlardı. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sultanzadelerin kariyerleri giderek silikleşti; ama evlilikleri aracılığıyla kurulan bağlar iyiden iyiye giriftleşti; bir anlamda, takip edilmeleri büsbütün güç bir hal aldı. Örneğin 17. yüzyılın köklü ve birbirlerine karmaşık ilişkilerle bağlı ailelerinden biri olan Köprülüler, Köprülü Mehmed Paşa'nın erkek kardeşi kolundan, Amcazadeler ile; kızkardeşinin oğullarından, Kıblelizadeler ile; kızlarının oğullarından da, Merzifonluzadeler, Safiye Sultanzadeler ve Puçinlizadeler ile büyüyüp saçaklanmıştı.

Ancak 17. yüzyıl, her şeye karşın esas olarak Köprülülerin yüzyılıdır; bu olgu, genellemelerin önüne bir engel olarak dikilmekte, büyük bir soyun bu çok ağırlıklı hegemonyası içinde gelişen pratikler demetinin, yönetici elitin bütünü veya çoğunluğu açısından bir model oluşturup oluşturmadığı, kolayca açıklığa kavuşturulamamaktadır. Gene de, bu ailenin hanedan ile kurduğu hısımlıklardan salkımlanan yan kolların, daha girift bir ilişkiler ağına işaret etmeye başlaması; ayrıca, Metin Kunt'un dikkat çektiği gibi, 17. yüzyıl Osmanlı yönetici sınıfı içinde gelişen etnik-yöresel dayanışma boyutu, artık güç merkezlerinde kişilerden kollektif iktidara yönelindiğinin bir işareti olarak kabul edilebilir (Kunt,

1974: 233-9; Itzkowitz, 1962; Abou-el-Haj, 1874: 438-447). Üstelik, bu ailelerin yüzyılları aşan sürekliliği içinde, Köprülülerden türeyen Merzifonluzadeler ile Safiye Sultanzadelerin erkekleri, sultan kızları ile daha sonraki evlilikleri aracılığıyla yüzyıl sonunda hanedana bir kez daha akraba olurken, ailenin bir diğer kolu olan Puçinlizadelerin 18. yüzyılda bir başka geniş ve hanedana akraba aileyi: Nevşehirli Damad İbrahim Paşa soyunu üretmesi, yeni bir dinamiği başlatmıştı. Bu zemin üzerinde, Damad İbrahim Paşa'nın adım adım kurup geliştirdiği ve canlı tuttuğu (bu yazının başında değindiğimiz) ilişkiler ağı ile karşımıza çıkan tablo, 18. yüzyıl başında sultanın doğrudan kendisiyle hısımlık peydahlıyan tek tek yüksek bürokratlar ile değil, kendi aralarında birbirleriyle hısım ve akraba olan, süreklilik peydahlamış bir yüksek bürokrasi ile ittifak kurmak durumunda olduğunu gösteriyor. Diğer yandan, bu yeni oluşum içinde, yönetici elitin saltanat nezdinde varlık ve köklülük arayışıyla birlikte, saltanatın meşruiyet arayışı da, yeni pratikleri gündeme getiriyordu.

Yönetici elitin köklülük arayışı

Osmanlı tarihçiliğinin geçmişinde, sultanları gerek toplum ile, gerekse seçkinler zümresinin kalanıyla ilişkilerinde her zaman tek-yanlı bir despotizmin keyfiliğiyle davranmış gibi resmeden bir gelenek vardır. Bu gelenek, otokrasinin fiilen uygulanabilir sınırları konusunda gerçekçi değildir; otokrasiyi kadir-i mutlaklık kertesinde abartır ve ona zaman içinde mutlaklık bahşeder. Bu nedenle de, politikanın yapısını kendinden menkul sayar; iktidarın teatral gösterimlerinden hareketle bu yapının analizine yönelmeyi düşünmez bile.[21]

Günümüzde bu gibi görüşler artık terkediliyor. İktidar kimin elinde/ydi ve nasıl kullanılıyor/du sorularına yanıt arayan tarihsel analizler, hem eylem, hem söylem düzleminde kullanılan çeşitli simgeleri, örneğin, mimari yapıların ve kent planlamasının sunduğu ipuçlarını; resim ve heykelleri; bayrakların ve giysilerin dünyasını; monarşinin ve tebaanın (çoğunlukla farklı) inanç, büyü ve kutsallık dünyalarını; tören, şenlik ve ziyafetleri gitgide daha fazla kucaklıyor.[22] Clifford Geertz'in (1977) ifade ettiği gibi, yöneticilerin ritleri, iktidarın sembolleri, artık yalnızca arızî ve efemeral değil, aksine, bir toplumun yapısı ve işleyişi

21 Necipoğlu, 1991; Kafadar, 1995. Ayrıca S. Deringil'e, bu yazı 1993 sonrasında yayına hazırlanırken, henüz yayınlanmamış kitabının "Long Live the Sultan! Symbolism of Power in the Hamidian Regime" adlı bölümünü okumama izin verdiği için teşekkür ederim: Deringil, 1988: 16-42.

22 1981'de, *Journal of Interdisciplinary History* 12'de yayınlanan Bernard S. Cohn, John N. Adams, Natalie Z. Davis ve Carlo Ginzburg makaleleri ve hemen ardından yayınlanan üç derlemede yer alan bir dizi makale bu yeni alanı tanımladı: Hobsbawm ve Ranger, 1984; Wilentz, 1985; Cannadine ve Price, 1987. Bu paralelde son yıllarda yayınlanmış çalışmalara örnek olarak bkz.: Bryant, 1986; Kertzer, 1988; Klingensmith, 1993; Brown ve Famiglietti, 1994; Hanawalt ve Reyerson, 1994; Fantoni, 1994; Röhl, 1994; Barclay, 1995; Berger, 1995; Binski, 1995; Boyden, 1995; Duma, 1995; Wortman, 1995.

için esas kabul ediliyor. Bu bağlamda, burada irdelenen dönem için, saltanatın ve yönetici elitin ritleri ile iktidar sembollerinin sergilendiği alanlar olarak, hemen şunlar akla geliyor: 1720'de dört şehzadenin sünneti ve aynı zamanda sultan kızlarının düğün şenlikleri; 1724 ve 1728'de, gene sultan kızlarının toplu düğün törenleri ile düğün ve çeyiz alaylarının güzergâhının organize edilişi;[23] daha genel olarak, Haliç ve Boğaziçi kıyılarında şekillenen yeni mimari ve kuşattığı yaşam tarzı. Bu çerçeveyi, çeyiz, hediye ve pişkeş tevcihlerinde artık hangi eşyaların tercih edildiği, ya da değişen yeme içme kültürünün de yansıdığı başka, ikincil şölenler gibi olaylar bütünlüyor, tamamlıyor.

1718 sonrasında hanedanın ve yönetici elitin özellikle bu alanlarda sergilediği iktidar rit ve sembollerini tek tek, dikkatle incelemeliyiz. Kuşkusuz bu, zaman alacaktır. Ancak hemen belirtelim ki, bu yaklaşım tarzı, III. Ahmed devrine atfedilen gösteriş ve tüketim tutkusu hakkında, ilk andan itibaren değişik bazı soruların sorulmasını mümkün ve gerekli kılıyor. Özetle, bu gösterişçilik ve tüketimciliğin rastgele bir sefahat boşalımından ibaret mi olduğu, yoksa yeni iktidar sergileme biçimleri mi içerdiği, insanın kafasına takılıyor.[24] Böyle bir kurcalama, hızla yeni yorumlara götürüyor. Daha önce de işaret ettiğim gibi, saltanatın kendini meşru kılma yolunda eskiden beri gözettiği kahramanlık, kutsallık, askerî önderlik gibi değerler, artık kolay kolay karşılanamıyor. Bunların yerine, zenginlik ve cömertlik değerleri daha ulaşılabilir, algılanabilir oluyor. İşte bu zenginlik ve cömertliğin, kimden kaynaklandığı veya kaynaklanacağı konusunda da, hanedanın ihtiyaçlarıyla ricalin iddiaları buluşuyor, kesişiyor, üstüste biniyor veya karşı karşıya geliyor.

Örneğin 1720 şenliği sırasında, III. Ahmed'in otağ-ı hümayununun hemen yanıbaşında sadrazamın, kapudan-ı deryanın ve kethüdanın çadırlarının kurulmuş olması, surnamenin minyatürlü kopyelerinde dikkatimizi çekiyor.[25] Şenliği düzyazıyla anlatan Mehmed Hazîn, çadırların yerlerini dahi Damad İbrahim Paşa'nın bizzat teftiş edip onayladığını aktarıyor.[26] Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa ise, *Nusretname*'sinde, 1720 şenliğine hazırlık aşamasında Damad İbrahim Paşa'nın 1582 ve 1675 sünnet düğünlerini tarihî kaynaklardan okuyarak, ayrıca bu son düğünde bulunanlardan dinleyerek araştırdığını söylüyor.[27] Bu, "gelenekin icadı" (Hobsbawm 1983: 1-14) için çok elverişli bir zemin ve moment olsa gerektir, çünkü bu tür bir çalışmayla eski âdetler kusursuz bir şekilde yinelenebileceği gibi, kazanılan insiyatifle yenilikler de kolayca kurgulanıp bütünün içine yedirilebilir. Damad İbrahim Paşa, on beş günlük şenliği baştan sona tasarlayıp mekânları ve aktörleri bizzat seçerken, etrafındaki akrabalık ilişkilerini topyekûn bir iktidar sembolü olarak sergilemeyi amaçlamışa; üstelik bu mesaj, özellikle görsel belleklere yansımışa benziyor. 1720 şenlikleri boyunca, gün be gün davet edilen misafirlere, bu arada şeyhülislâm, şeyh ve seyyidlere, ya da kazasker, defterdar ve kapıcıbaşılara ziyafetler çekiliyor, sofralar kuruluyor, büyük bir görkemle hizmet ediliyor. Nerede? Mehmed Hazîn, bu şölenlerin "ziyafethane-i sultanî" denen çadırda geçtiğini yazıyor. Bu büyük çadırın *içinde*, diyor, genellikle dört, bazen altı-yedi sofra kurulur, birinci sofrada sadrazam yerini alır, misafirler de belirli bir protokole göre diğerlerine dağıtılarak ağırlanırdı. Demek ki bu versiyonda sadrazam, sultan adına kurulan ziyafet çadırında, onun gölgesinde, diğer öndegelenleri misafir ediyor. Oysa bu sünnet düğününü görüntüleyen her iki minyatürlü albümde, 19 Eylül 1720'dan başlayarak on dört gün süren ziyafetlerin mekânı olarak, üç direkli "ziyafethane-i sultanî" çadırı değil, Sultan III. Ahmed'in, onun damadı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın ve onun damadları Kaymak Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed Efendi'nin belirli bir büyüklük hiyerarşisi içinde, ama daima birlikte resmedilen dört çadırı gösteriliyor. Misafirler hepsine geliyor; dördünde sofralar kurulup hizmet veriliyor; dört çadırın önünde hediye ve pişkeş dağıtılıyor; karada, denizde, havada eğlenceler düzenleniyor. Genel olarak zenginlik ve cömertlik gösterimleri, Osmanlı yönetiminin bilinen bölüşümcü ideolojisini yansıtıyor. Ancak bu gösterimler burada, biraz yeni bir kurguyla sahneleniyor. Olgusal açıdan, herhalde Mehmed Hazîn'in anlatımı "doğru"dur. Ancak galiba minyatürcüler, şenliğe katılanların zihninde hangi izlenimin ağırlık kazandığını yansıtıyor.

23 1720 için bkz.: *Surnâme-i Vehbi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphane A. 3593 ve A.3594 (20'nin üzerinde nushası olan bu eserin minyatürlü iki kopyası); Surnâme-i Hazin, Bayezid Devlet Kütüphanesi -Genel 10267. 1724 için bkz: *Surnâme*, Nationalbibliothek Viyana HO. 95.

24 18. Yüzyıl Avrupa, hattâ Kuzey Amerika tarihinde de tüketim duygusunun doruğa varmasıyla tanımlanmıştır: McKendrick , Brewer ve Plumb, 1982; Weatherill, 1988; Schammas, 1990; Lemire, 1991; Carson, Hoffman, Albert, 1994; Porter ve Roberts, 1996; Kowaleski-Wallace, 1997. Ayrıca bkz.: Brewer ve Porter, 1995; Brewer ve Staves, 1996.

25 Topkapı Sarayı Kütüphanesi A. 3593 (fol 10b-11a) ve A.3594 (fol. 10b-11a): Atıl, 1969.

26 Surnâme-i Hazîn, Bayezid Devlet Kütüphanesi, Nureddin Paşa 10267, 23a-23b: Kızıltan, 1987.

27 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 1966: C.II/II, 396-7.

"Lüks ve sefahat"ı nicelleştirme sorunları

Doğal olarak saray ve çevresi her zaman gösteriş ve tüketimin merkezi olmuştu.[28] 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Damad (Silahdar) (Şehit) Ali Paşa, emsallerinden farklı olarak (ve belki de Osmanlı tarihinde ilk kez) bütçeyi denkleştirmek için öncelikle sarayın tüketimini kısmaya niyetlendi (Baysun: 328-9). Oysa Ali Paşa'nın kendi hanesinin giderleri, örneğin 1714-15 arasındaki bir yıllık masrafları,[29] 1718 sonrasında Damad İbrahim Paşa'nın benzer masraf kalemlerini içe-

28 Andreas Tietze 16. yüzyılda sarayda tüketilen inanılmaz miktarlarda yiyecek ve içecek konusunda eleştirilerini kaleme alan Gelibolulu Ali'nin şikayetlerini günümüze aktarmıştır: Tietze, 1979: 148 (H 41r) ve 1982.

29 Başbakanlık Arşivi, Kazım Kepeci 7430.

ren yıllık hesap defterleri ile karşılaştırıldığında,[30] çok daha yüksek duruyor; özetle, (Silahdar) (Şehit) Ali Paşa'nın tüketim tutkusunun, sadaret gelirlerini halefine oranla çok daha aşırı biçimde zorladığı hissini veriyor. Ama belki de Ali Paşa bu tutkusunu saklamış, gözlerden uzak tutmuştu. Buna karşılık Damad İbrahim Paşa, devletin giderlerini kısmak için daha geleneksel yöntemlere başvururken,[31] kendisi başta olmak üzere saray ve çevresinin sefahat içinde yaşadığını saklamıyor; tersine, özellikle sergiliyordu. Yani mümkündür ki, aslında daha fazla harcadığından değil, daha fazla gösterdiğinden, sonunda sefalet çekenlerin tepkisini topluyor, bu tepkiyi kullanan bir siyasal hareketlenmede, kitleye kurban veriliyordu.

Bu da bizi önemli bir metot sornuna getiriyor. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde özellikle dikkati çeken saraylı gösterişin, örneğin İstanbul'daki Mayıs 1719 depreminden sonra girişilen inşaat faaliyeti ile, kuşkusuz her zamanki gibi görkemli olagelen saray yaşantısının, gerçek çehresi ve nicel boyutları neydi? Hanedan ve rical nereden, ne kadar kazanıyor; nerelere harcıyordu? Bu konularda ciddi rakamlar, karşılaştırmalı istatistikler olmadan konuşmaya devam ediyoruz. Bugün ikincil literatürde "Lale Devri" olarak adlandırılan bu döneme atfedilen debdebenin hangi maddi ölçüler içinde yaşandığı, ancak elitin reel gelir ve gider rakamları üzerinde adamakıllı çalışıldığında ve elde edilen bulgular daha önceki dönemlerle karşılaştırıldığında, açıklığa kavuşturulabilir (Artan, 2000b). Bir başka deyişle, 18. yüzyıl "gerileme" paradigmasının derinleşen eleştirisi yoluyla neşter altına yatırılırken,[32] saray ve çevresi ile yükselen toplum katmanlarının (bazı araştırmacılara göre "burjuvazinin" [Göçek, 1996]) gelir kaynakları, tüketim biçimleri ve yaşam standartlarındaki değişim de gözlenmeli ve analiz edilmelidir. Saray, sahilsaray, bahçe, kasır ve köşk inşaatı; bunların tefrişi; törensel ve gündelik yemek harcamaları; giyim, kuşam ve eğlence giderleri; hediye tevcihleri, böyle bir karşılaştırmanın temel kategorilerini oluşturabilir.

Muhallefatlara dayalı nitel bir çözümleme

Bu değişimin ipuçlarına, yönetici elitin muhallefat kayıtları ile "kapı"larının varidat, masarifat ve mübayaat gibi adlarla tutulan (muhasebe) defterlerinde rast-

30 Başbakanlık Arşivi MAD 19771 (12 Eylül 1723-20 Eylül 1724), 1-40; MAD 4885 (23 Eylül 1721- Eylül 1730), 1-152. Ayrıca bkz. dipnot 35.

31 (1719'da) Pasarofça sonrasında alınan tedbirlerle "hazineye irad kaydolunan para divânî kese itibariyle 2,528 kese ve 342 kuruştu": Uzunçarşılı, *age*: 150; "1134 (1721) senesi başında devletin bütün masrafları çıktıktan sonra, hazineye 5,675 divânî keselik bir kâr sağlamış bulunuyordu": M. Aktepe, "Nevşehirli İbrahim Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, c.9, 236. 18. yüzyıl başında hazine gelir ve giderleri için bkz. Tabakoğlu, 1985.

32 Bu paradigmanın eleştirisi için Owen, 1975; Naff ve Owen, 1977 (aynı ciltte özellikle: H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", s. 27-52).

layabiliyoruz.[33] Kuşkusuz tek başına muhallefat defterleri, ne kişinin sağlığında sahip olduğu mal varlığını, ne de sahip olmayı arzuladıklarını tümüyle gözler önüne serebilir. Ancak yukarıda sözünü ettiğimiz hesap kayıtlarıyla birlikte kullanıldığında, durum biraz değişir: En azından bazıları görünüşte son derece gayri-sistematik tutulmuş olup, fare kapanlarından, içine Girit zeytini koymak üzere satın alınmış Venedikkârî kavanozlara, günlük yumurtalardan mücevherli yelpazelere kadar son derece değişik objelere karmakarışık yer veren bu hesap kayıtlarıyla muhallefatlar yanyana konduğunda, yükselen değerler, alım gücü ve sahip olma tutkusu hakkında daha gerçekçi sonuçlara ulaşılabilir.[34] Bu, nicel olmaktan çok nitel bir yaklaşımdır: Söz konusu belge türleri toplu olarak değerlendirildiğinde, ister geçmişte, ister daha yakın zamanda saltanatın kendi meşruiyetini dayandırmaya çalışageldiği (1) köklülük, (2) kutsallık, (3) askerî önderlik, (4) zenginlik ve cömertlik değerlerini yansıtan sembollerle birlikte, hanedana yakınlığı, "hanedan kadar" servet ve zenginlik sahibi olmayı, bu yolla iktidar ortaklığının meşruiyetini simgeleyen nesnelere de çokça rastlamamız, tesadüf olmasa gerektir.

Damad İbrahim Paşa'nın kullandığı sadaret mühründe "Yaradanıma tevekkül ederim, kulu İbrahim" ibaresinin yanısıra yer alan şu dört Farsça mısra: "ey Allahım, varlığın hakkı için / elime altı şey bahşedesin / ilim, amel ve açık el / iman, emniyet ve sıhhat" (von Hammer-Purgstall, 1999: 45-6), diğer devlet ricalinin mühürlerinde rastladığımız ibarelerle karşılaştırıldığında, sanki Damad İbrahim Paşa'nın dünyasının tüm manevi değerlerine işaret ediyor gibidir. Bu dünyanın daha maddi-gerçekçi bir resmi ise, varidat, masarifat, mübayaat ve muhasebe defterleri gibi hesap kayıtları[35] ile aşağıda inceleyeceğimiz muhalle-

33 Osmanlı sarayına dair örnekler için bkz: Barkan, 1979 ve 1966; Rogers 1984. Avrupa'da kraliyet hazine kayıtlarının sistematik çalışılmasına daha 19. yüzyılda başlanmıştı. Örnek olarak bkz: Labarte, 1879; Guiffrey, 1894-6; Roman, 1894. Bu ilgi zaman zaman tekrar satha çıkmış ve Rudolf II, Medici ve Farnese ailelerinin kolleksiyonları inceleme konusu olmuştur: Bauer ve Haupt, 1976; Spallanzani, 1978; Ambrosio ve Capobiano, 1995.

34 Osmanlı terekelerine dayanılarak yapılan çalışmalar bibliyografyası için bkz: Artan, 1998.

35 Fatma Sultan ve Damad İbrahim Paşa'nın hanehalkları, sarayları ve mutfak masrafları ışığında evliliklerine ışık tutmayı amaçlayan bir çalışmam yayına hazırlanmaktadır. Bu çalışmada incelenen Damad İbrahim Paşa'nın hanesinin aylık hesapları, örneğin: CD 8838 (17 Ağustos-14 Eylül 1719); CD 6053 (14 Aralık 1719-11 Ocak 1720); CD 7266 (12 Ocak-10 Şubat 1720); CD 6612 (19 Ocak-16 Şubat 1722); CD 6024 (16 Mart-14 Nisan 1724); CD 8789 (11 Ağustos-8 Eylül 1725) vs; yanısıra, karakullukçuyan ücretleri: CD 6197 (22 Ekim 1721-20 Kasım 1721); enderun ağalarına enamları: CD 8006 (27 Ocak-25 Şubat 1724 ; hekimlerden rakkaslara, ağaç fidanlarından değerli kumaşlara Kilarî Hüseyin Efendi eliyle yapılan ödemeler: CD 8797 (18 Kasım 1724-2 Ocak 1725 (46 günlük); 1720 sünnet düğünü sırasında sadrazamın hazidarı ve vekilharcı eliyle yapılan alışveriş ve çeşitli ödemeler: CD 6283 (4 Ekim-1 Kasım 1720; 1727 yılının yaklaşık bir yıllık çeşitli kumaş alımları: CD 12412 (22 Şubat -14 Aralık 1727) ve bir dönemin terzi masrafları: CD 8614 (7 Nisan 1723-23 Ağustos 1723) türünden çok sayıda müteferrik masraf kayıtları; ayrıca yıllık hesap defterleri, örneğin: MAD 19771 (12 Eylül 1723-20 Eylül 1724), 1-40; MAD 4885 (23 Eylül 1721- Eylül 1730), 1-152; ve sadrazam hanesinin isyan sonrasında tespit edilen yıllık masrafları özel ola-

fat defterlerinde bulunabilir. Yakın bir hısım ve akraba çevresi olarak (iç çatışmalarına karşın) sürekli bir ittifak kurmuş olan Sadrazam Damad İbrahim Paşa, Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa ve Sadaret Kethüdası Mehmed Efendi, 1730 (27 Recep 1143) yılında patlak veren isyan sonucunda, aslında bu ittifakın merkezinde yer alan III. Ahmed tarafından saltanata feda edilerek öldürüldüklerinde, tüm kişisel varlıkları müsadere edilip hazineye getirilmişti. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan üç muhallefat defteri, murassa silahlardan samur kürklere, gümüş ve billur mutfak eşyasından İslâm ve Osmanlı dünyasının en itibarlı kitaplarına kadar, bu üç devlet adamının edinmiş, biriktirmiş olduğu zengin maddi kültür hazinesini en azından kısmen gözler önüne serer.[36] Başbakanlık Arşivi'nde de, aynı olay sırasında tutulmuş altı muhallefat defteri tespit edebildim.[37] *Tarih-i Sâmi ve Şakir ve Subhi*'den, bu muhallefatların (hepsinin? bazılarının? bunların ve daha bilmediklerimizin?) Defterdar İzzet Ali Bey tarafından tahrir olunduğunu; nakit olarak İbrahim Paşa'nın 2,400 kese ve 61 kuruşu, Mustafa Paşa'nın 365 kese ve 374 kuruşu, Kethüda Mehmed'in de 23,900 kese ve 336 kuruşu çıktığını; Damad İbrahim Paşa'nın cömertliğiyle, Kethüda Mehmed'in ise hasisliğiyle meşhur olduğunu öğreniyoruz.[38] Bu rakamlar ve muhallefatların satışından elde edilen gelir, kuşkusuz her birinin gerçek servetinin ne olduğu konusunda bir fikir veremez; ancak muhallefatların içeriği, dünyevi değerlerine, beğeni ve beklentilerine işaret eder.

rak değerlendirilmektedir: MAD 1736, 480-482 (29 Eylül 1729-28 Eylül 1730); MAD 10173, 10-11 (1730) vs. Bunlara ek olarak Fatma Sultan hanesinin mutfak masrafları, örneğin: DBŞM.MTE 10975 (14 Aralık 1719-11 Ocak 1720); CS 3972 (19 Ocak-16 Şubat1722) vs. ve sadrazam hanesinin mutfak ve tayinat masraflarını belgeleyen, örneğin: DBŞM 1395 (15 Ekim-13 Kasım 1719); DBŞM 1405 (14 Kasım-13 Aralık 1719); CD 4594 (4 Ekim-1 Kasım 1720); CD 9407 (28 Nisan-27 Mayıs 1721); DBŞM.MTE 10981 (24 Ağustos-22 Eylül 1721); CD 6611 (19 Ocak-16 Şubat 1722) vs. gibi kayıtları değerlendirmek mümkün olmaktadır. Damad İbrahim Paşa'nın selefi Silahdar/Şehid Ali Paşa'nın benzer hesap defterleri, örneğin: CD 7656: (2 Ağustos-30 Ağustos 1715), ile 1730-sonrası sadrazamlarının hesap defterleri karşılaştırılarak, kapıhalklarının kompozisyonu, büyüklüğü ve ekonomik boyutları, 17-19 yüzyıllarda sadaret gelirlerinin değişen kaynakları ve ekonomik gücü bir arada değerlendirildiğinde "Lale Devri" efsanesinin gerçekçi bir eleştirisi yapılabilmektedir.

36 Topkapı Sarayı Arşivi D.2211/1, D.2211/2 ve D.2333. F. M. Göçek ilk iki belgeye dikkati çekmiş ancak bunları sadrazam kethüdası Mehmed Efendi'nin müsadere edilen muhallefatı olarak tanımlamıştır: Göçek, 1988: 186.

37 Başbakanlık Arşivi D.BŞM.MHF 12423, 12424, 12425, 12428, 12430, 12645; MAD 921. Bu belgelerden yola çıkan bir başka çalışmayı yayına hazırlamaktayım. Bu arada Başbakanlık Arşivi'nde tasnifi yeni açılan Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Muhallefat Halifeliği Evrağı Kronolojik ve Alfabetik indeksi'nde yalnızca Damad İbrahim Paşa'nın muhallefatıyla ilgili 500 kadar müteferrik belge gün ışığına çıkmıştır.

38 *Tarih-i Sâmi* ve *Şakir* ve *Subhi*, varak 42-43: "mecmu-ı nukûd-ı mazbûta ve baha-yı eşya ve emlâk-ı metrûke-i vezir-i azam müteveffa İbrahim Paşa ve Kapudan Mustafa Paşa ve Mehmed Kethüde ve saire". Ayrıca bkz: Uzunçarşılı, *age.*: 208. Uzunçarşılı, *Tarih-i Sâmi* ve *Şakir* ve *Subhi*'den ile *Müriyyü't-tevarih*'ten naklen bir kez daha Mehmed Kethüda'nın hasisliğine değinerek, Topkapı (Sarayı) Arşivi no 532 (?) referansla katlinde 16, 616 kese nakdi çıktığını kaydetmektedir. Uzunçarşılı, *age.*:313.

1) Köklere ve köklerin yaratılışına ilişkin semboller

Bu defterlerde, Damad İbrahim Paşa'nın Beşiktaş'ta iki Çırağan ve Gülşenâbâd); Kaymak Mustafa Paşa'nın Bebek'te bir (Hasan Kalfa/Halife), Anadolu Hisarı'nda bir ve Bahçekapusu'nda bir (konak); Kethüda Mehmed Efendi'nin de Anadolu Hisarı'nda bir, Ortaköy'de bir ve Rumeli Hisarı'nda bir olmak üzere toplam sekiz yalı ve konak gözüküyor.[39] "Klasik" çağdan farklı olarak, gösterişli ve serbest bir hayat sürmeye başlayan Osmanlı ricali ile bu yüksek bürokratlarla evli hanedan kadınların, Haliç ve Boğaziçi'ndeki görkemli sahilsaraylarda imparatorluk usul ve âdabını sergilemeye başlamalarının, 18. yüzyılın kendine has kolektif iktidar anlayışı içinde meşruiyet aramanın en çarpıcı göstergesi haline geldiğine, yukarıda değinmiştik (Artan, 1989).

İbrahim Paşa, Mustafa Paşa ve Mehmed Efendi'nin muhallefat defterlerini izleyerek yalı ve konakların "içine" girdiğimizde, bir zamanlar III. Ahmed'in etrafını almış olan bu üçlünün öykündüğü kolektif iktidar rit ve sembollerini saptayabiliyoruz (Artan, 1992). Örneğin Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan muhallefat defterlerinden biri, Damad İbrahim Paşa'nın 1720'de yeniden inşa ettirdiği Beşiktaş'taki Çırağan yalısında "Sultan Mehmed Odası", "Sultan Bayezid Odası" ve "Sultan Süleyman Odası" diye anılan mekânların varlığını belgeliyor.[40] II. Mehmed, Topkapı Sarayı içinde Rumî, Farsî ve Türkî Üslûpta (15. yüzyılda Giovanni Maria Angiolello'nun *alla Greca, alla Persiana ve alla Turchesca*; Tursun Beg'in ise *tavr-ı ekasire ve tavr-ı Osmanî* olarak tanımladığı) köşkler inşa ettirerek, fetihten hemen sonra hem imparatorluğunun köklerini, hem de belki hükmedeceği alanları tanımlamış (Necipoğlu, 1991: 210-212); daha sonra her yeni sultan tahta geçtiğinde İstanbul'un tepelerinden birinde kendi adını taşıyan bir külliye, Topkapı Sarayı'nda da bir has oda inşa ettirerek ecdadının yanında yer almış, Osmanlı soyunu devam ettirdiğini vurgulamıştı (age.). Damad İbrahim Paşa'nın da en muzaffer, en görkemli üç Osmanlı sultanının adını sahilsarayının belirli mekânlarına vererek herhalde bu geleneğe öykündüğünü; kendine hanedan ile akrabalık üzerine kurulu bir soyağacı yaratmak suretiyle iktidarına (iktidarının gösterimlerine) meşru bir alan açmaya çalıştığını gözlüyoruz.[41]

39 Topkapı Sarayı Arşivi D.2333. M. M. Aktepe'nin yayınladığı vakfiyede Kaymak Mustafa Paşa'nın bir de Beylerbeyi Yalısı olduğunu kaydedilmektedir.

40 Topkapı Sarayı Arşivi D.2333.

41 Diğer yandan Kaymak Mustafa Paşa'ya dedesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dan intikal eden Kuruçeşme'deki Tırnakçı Sarayı da hanedana akraba bir soyağacı ile isimlendirme geleneğinin bir başka çehresini ortaya koymaktadır. Kaymak Mustafa Paşa'ya aidiyetini Aktepe'nin gün ışığına çıkardığı vakfiye, *Küçük Celebizâde İsmail Asım Efendi Târihi ve Nedim Divânı*'ndan varlığını öğrendiğimiz bu sahilsarayda, bir yandan 17. yüzyılda hanedana akraba olan Köprülü iktidarının devamlılığı, diğer yandan saray isimlerinin taşıdığı iktidar sembolizmi dikkati çekmektedir. ...yleki görkemli bir saray bir ailenin elinde nesilden nesile geçebilmekte, ayrıcalıklı bir statü kazanabilmektedir, ancak bütün bu süre içinde Köprülülerden önceki sahipleri, yeniçeri ağası Tır-

Bu yalılardan enderun hazinesine getirilen eşyanın mahiyeti de, katledilen üç devlet adamının meşruiyet arayışlarına, yaratmaya çalıştıkları köklere, hanedanla akrabalığa verdikleri öneme ışık tutuyor. Damad İbrahim Paşa'nın muhallefatında, üzerinde *Sultan Süleyman ibni Sultan Selim Han* yazılı bir altın kılıç bulunuyor; kılıcın Fatma Sultan Sarayı'nda (ki burası, Çırağan Sarayı'nın harem bölümü de olabilir), cirid meydanında, mehteranda zuhur eden eşyadan olduğu belirtiliyor.[42] Zaptedilen eşya arasında, Osmanlı soyuna ait işaretler taşıyan bunun gibi daha birçok obje (silah, yüzük, mühür vs) görülüyor. Kuşkusuz bunlar doğrudan sultanlara aitti ve hazine-i enderunda saklanagelmişlerdi; muhtemelen bizzat sultan tarafından, özel bir iltifat nişanesi olarak Damad İbrahim Paşa'ya hediye edilmiş olmaları gerekiyor.[43]

---

nakçı kardeşlerin adıyla tanınmaya devam etmektedir. "16. yüzyılın sonunda iki Tırnakçı, 1599'da yeniçeri ağası, daha sonra kubbe veziri ve Bağdad Valisi olan Hasan Paşa ve 1605'de yeniçeri ağası, daha sonra Halep ve Adana beylerbeyi olan kardeşi Hüseyin Paşa bu yalıyı yaptırmış olmalılar (bkz. Artan, 1992). 19. yüzyıl ortasına tarihlenilebilen elimizdeki son Bostancıbaşı Defteri ailenin 200'den fazla yaşadığını gösterir: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi YY.849. Bu tarihde Tırnakçı Sarayı'nda Küçük Esma Sultan, Tırnakçı Sarayı'nın yanındaki sahilhanelerde de Tırnakçızade İbrahim Bey ve Ali Bey oturmaktadırlar.

Tarih sahnesinde bu ailenin bir başka bireyi, Tırnakçı (Çerkez) İbrahim Paşa'dır ki, IV. Mehmed'in kızı Fatma Sultan ile 1695'de evlenmiştir; ancak iki yıl sonra kendisi öldürülmüş, bundan üç yıl sonra da, 1700'de, Fatma Sultan genç yaşta ölmüştür. Saray'ın bundan sonra bir süre miriye geçtiğini düşünüyoruz. Ancak 1740 sonbaharında bir başka yeniçeri ağasının (Hasan Ağa) burada Avusturya heyetine davet verdiğini, heyette bulunan Gudenus ile Tarih-i Suphi kaydetmektedir. 1762 yılında ise III. Ahmed'in kızı Büyük Esma Sultan'ın Kuruçeşme'de bulunan müteveffa Mustafa Ağa emlakından bir yalıyı bilmüzayede satın aldığı; Ortaköy burnu'nda olduğu söylenen bu yalıyı ertesi yıl yeniden inşa ettirdiği; ve 1767 depremi sonrasında da tamir ettirdiği hakkında bkz.: Başbakanlık Arşivi Cevdet Saray 5039, 5884 ; Topkapı Sarayı Arşivi D.10718/1-2 .

Burada dikkati çeken 1683'de Viyana seferinin sonuçlarını hayatıyla ödeyen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın adını vereceği bir saray inşa edemeden tarih sahnesinden silinmiş , İstanbul'da hatırlanacak bir isim bırakamamış olduğudur. Oysa Tırnakçılar gibi, Merzifonlu'nun 1697-1702 yılları arasında sadrazam olan amcası Amucazade Hüseyin Paşa -ki nispeten sönük bir kariyere sahipti, Anadolu Hisarı yakınında 1699'da inşa ettirdiği sahilsarayı ile adını günümüze dek yaşatabilmiştir. Merzifonlu'nun ikâmetine tahsis edilen Kuruçeşme'deki saray 18. yüzyılın ikinci yarısında III. Ahmed'in kızı Esma Sultan'a geçtiğinde dahi daha bir süre Tırnakçı Sarayı olarak tanınmaya devam etmiş; daha sonra "Esma Sultan'nın Tırnakçı Sarayı" olmuş ve nihayet "Esma Sultan ('ın Kuruçeşme) Sarayı" olarak yeni bir kimlik kazanmıştı. Büyük Esma'nın ölümüyle yeğeni I. Abdülhamid'in kızı Küçük Esma Sultan'a geçen (Kuruçeşme) Sarayı'nın Tırnakçı Sarayı, ya da Tırnakçı ailesinin bir kaç parçadan oluşan külliyesinin bir bölümü nün yerinde inşa ettirilmiş olduğunu düşünebiliriz. Bu dönemde prensesler de gerek Haliç/ Eyüp-Bahariye'de, gerekse Boğaziçi/Kuruçeşme-Arnavudköy'de artık kendileri saraylar inşa ettirebiliyorlar ve özgürce kendi isimlerini verebiliyorlardı, çünkü artık iktidarın meşru ortakları olduklarını serbestçe sergileyebiliyorlardı. Bkz.: Aktepe, 1968: 32-3; Aktepe, 1958: 56-59, 65 vd.; Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi, 1282: 223, 366, 424; Nedim, 1951: 16-19, 191, 252;

42 D.2211/1: "*siyah-ı saferi kınlı balçağının vasatını ve uçları birer şeşhane gök yakut; balçağı ve ağızlığı ve bendleri ve dipliği ve kemerinde gülleri kırkyedi elmas yüzyetmiş yakut iki zümrüdle murassa; temuri üzerine Sultan Süleyman ibni Sultan Selim Han yazılı; zemini çökertme kalem-i beyaz ve siyah ve mai sinekari yeşim yarma tutî burnu kabzalı altun kılıç.*"

43 Başbakanlık Arşivi Ali Emiri tasnifindeki çok sayıda belge III. Ahmed'in Damad İbrahim Paşa'ya çeşitli vesilelerle hediye ettiği kılıç, hançer, kürk ve hilatları kaydetmektedir. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde saklanan bir Hatt-ı Hümayûn Mecmuası'nda da benzer örnekler bulunmaktadır: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY. 6094, 20b-21a, 46a, 47a-47b, 60a.

Damad İbrahim Paşa'nın muhallefatında kayıtlı yaklaşık 160 cilt kitabı arasında yer alan bir cilt *musavvirât-ı selatin* (sultan resimleri) aynı bağlamda dikkat çekiyor.[44] Osmanlı ricali, resimli padişah tasvirlerini, *şemailname* ya da *silsilenameleri*, herhangi bir tarih kitabı gibi mi görüyordu? Sadrazamlar ve diğer yüksek bürokratlar maiyetlerindeki sanatçılara minyatürlü *silsilenameler* yaptırıp sultana hediye edilecekleri gibi, kendileri de sultandan hediye de almış olabilirler mi? Böyle bir *silsilenamenin* Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından IV. Mehmed'e Viyana seferine çıkarken hediye edildiği ve metnin son satırında "fatih" olarak hitap edilen sultana yeni fetihler temenni edildiği kaydedilmektedir.[45] Bu çok özel bir durum olabilir, ancak bugün saray dışında koleksiyonlarda bulunan *silsilenamelerin* (saraydakilerle boy ölçüşemeyecek kalitede olsalar bile) sayısal çokluğu, *silsilenamelerin* bir pazarı ve dolaşım ağı olduğuna, saray atölyeleri dışında da, muhtemelen ricalin maiyetlerindeki sanatçılar tarafından, üretilebileceklerine işaret eder. Ayrıca İstanbul'daki elçilik mensuplarının da, kendi hükümdarlarına sunmak için silsilenameler edinebildiklerini biliyoruz.[46] Gene de rical muhallefatlarında dahi karşılaşılan minyatürlü yazmaların sayı ve çeşit bakımından çok sınırlı olduğunu (Majer, 1999: 467), özellikle padişah tasvirlerinin ise hemen hiç karşımıza çıkmadığını gözönünde bulundurursak, Merzifonlu gibi Damad İbrahim Paşa'nın da bu seçiminin tesadüfî olmadığını; bazı emsallerinin aksine, kafasının sürekli Osmanlı soyuna akrabalığıyla meşgul olduğunu düşünebiliriz.[47] Kaymak Mustafa Paşa'nın aynı biçimde bir cilt minyatürlü *Şemâ'il-nâmeye*,[48] Kethüda Mehmed Efendi'nin ise hepsi minyatürlü

---

44 Damad İbrahim Paşa daha 1720'de, 1525 değişik başlıktan oluşan, tahminen 1700 kitabı vakıf kütüphanesine bağışlamıştı. Dolayısıyla 1730'da evlerinde bulunanlar bizzat sahip olmak isteği kitaplar olmalıydı. Bunlar arasında Karahisarî ve diğer meşhur hattatların hat albümleri, musavver (tezhipli ?) Farsça bir Kuran, resimli bir cilt, bir Akdeniz haritası, 22 harita, 18 askerî resim veya albüm ve 11 cilt murakkaat dikkati çekiyor: Topkapı Sarayı Arşivi D.2211/1. Padişah portreleri, özellikle son yıllarda, ayrıntılı bir biçimde bir grup sanat tarihçisi tarafından incelenmektedir: Anafarta, 1966; Atasoy, 1972; Bayram, 1981; Çağman ve Tanındı, 1984; Majer, 1990; Renda, 1992 ve 1999; Ürepoğlu, 1997 ve 1999;

45 Majer, 1999: 464. Üstelik bu eseri minyatürleyen nakkaş, Musavvir Hüseyin, IV. Mehmed'in oğlu III. Ahmed'in sarayında bir deha olarak ortaya çıkan nakkaş Levnî'nin hocası olmuş olabilir: Majer, *age*: 466.

46 Damad İbrahim Paşa için satın alınan bazı kitapların fiyatlarını ve adı belirtilmeyen bir tarihin cüzlerini kopye etmekte olan bir katibe ödenen ücretler için konağının 1724 tarihli masraf defteri: Başbakanlık Arşivi Cevdet Dahiliye 8797.

47 Muhallefat listelerindeki değerli yazmalar için bkz.: Göyünç, 1990; Bostan, 1995: 156; Öztürk, 1995: 174-184.

48 Oysa bir sultan kızıyla evlenmek her zaman, herkese çekici görünmemiştir. Örneğin 19. yüzyıl başında Erzurum Valisi Abdullah Paşa, I. Abdülhamid'in Hibetullah Sultan ile evlendirilmek istendiğinde karşı çıkmış, direnmiş, ancak sonunda yılmış ve zorla hanedana akraba olmayı kabul etmiştir. Bu tür örnekleri çoğaltabiliriz.

birer *Şehname* (iki cilt), *İskendername ve Timurname*'ye[49] sahip olması, benzer bir öykünmeye işaret eder.

2) *Kutsallık sembolleri*

Osmanlı elitinin muhallefatlarında karşılaştığımız, kıymetli taşlardan yapılma sayısız tesbih; seccade, seramik, kumaş ve kağıt gibi değişik ortamlar ve malzemeler üzerindeki Kâbe tasvirleri; ünlü hattâtlara ait murakka ve levhalar gibi dini içerikli nesnelere, ya da değerli Kuranlara ve diğer dinî kitaplara, 1730'da ortadan kaldırılan Damad İbrahim Paşa ekibine ait servetlerin dökümünde de fazlasıyla rastlıyoruz. Örneğin bu üç devlet adamının kitapları arasında, dinî konulu çok sayıda eser göze çarpıyor. Zaptedilen kitaplar genellikle coğrafya, tarih, edebiyat ve tıp eserleri ile lûgatlar gibi ana başlıklar altında toplanırken, tefsir, hâdis, fıkıh ve usul-ı fıkıh, kelâm, meânî, tasavvuf, nahv, divan-ı mütenebbi'l-il vahidi, hikmet, resail vb. kategorileri çoğunluğu oluşturuyor.

Hemen belirtmeliyiz ki buradaki mesaj, bir tek *silsilename*'nin dahi işaret edebileceğini söylediğimiz, hanedana akrabalık arayışı kadar açık olmayabilir. Çünkü işin içine, dine, İslâmiyete ve kutsallığa ilişkin özel anlamların yanısıra, günün kütüphanecilik normları da giriyor. Bir başka çalışmamda, 17. ve 18. yüzyıllarda yönetici seçkinler arasında özel kütüphane kurup vakfetmenin, nasıl bir koleksiyonculuk genel eğilimi çerçevesinde önem kazanmış olabileceğine değinmiştim.[50] İbrahim Paşa, Mustafa Paşa ve Mehmed Efendi'nin biriktirdiği eserler arasında, birkaç Türkçe tefsir, fıkıh, edebiyat ve tarih kitabı dışında hemen hepsinin Arapça olması ve İslâm tarihini, tasavvufî ve dinî konular ile menkibeleri konu alması, bunların okunmak amacıyla değil, bir kütüphane kurmak ve vakfetmek için toplandığı izlenimini uyandırıyor (Artan, 1999). Bu kitaplar muhallefat sahiplerinin kişiliklerini yansıtmadığından, topyekün zenginlik alameti sayılmaları gerekiyor. Örneğin çok değerli *mushaf-ı şerif*'lerin veya *siyer-i nebi* (peygamberin hayatı) ciltlerinin fazlalığı, toplumdaki başka bireylere kıyasla bu muhallefat sahibinin İslâmî kökler aracılığıyla meşruiyet aramaya daha düşkün olduğuna değil, belki sadece çok daha zengin olduğuna işaret ediyor. Ünlü hattatların levhaları gibi, ünlü ustaların elinden çıkma, üzerinde maneviyatı güçlendirici *kelime-i şahadet (la ilâhe ilallah), eser-i kerime, ayet-i kerime, ayete'l-kürsi (Allahü la ilâhe illa hü ve hayyül kayyum), tevekkeltü illallah* yazılı kılıçlar,[51] ya da peygamberin çatallı tasavvur edilen kılıcı *zu'l-fakar* benzeri olarak yapılmış ve kılıcın gücünü artırmak için üzerine *illâ aliyyün lâ sayfa illâ zü'l-fikâr*" yazılmış,[52] değerli taşlarla süslü bir altın kılıç ve benzeri nesneler de, herhalde bu tür koleksiyonlara, özel ve kişisel bir iddianın simgeleri olarak değil, bir geleneğin vazgeçilmez öğelerini oluşturan ve edinilmeleri büyük servet gerektiren objeler olarak giriyor.

49 Elimizdeki muhallefatların ışığında bu üç yenilikçi devlet adamı içinde en çok kitaba Kaymak Mustafa Paşa 'nın sahip olduğunu görüyoruz. Hazineye getirilen eşyasının kaydedildiği bir defterde toplam 2000 değişik başlıklı, tahminen 2500 kitap toplanmıştı. Paşa'nın vakfetmeye hazırlandığını düşünebileceğimiz bu külliyat içinde bir cilt mecmûa "musavver" diye diğerlerinden ayırtedilirken, ayrıca altı cilt musavvirât, altı cilt portolan, iki cilt baskı, Kabe tasvirleri ve ünlü hattaların hatları dikkati çekmektedir: Topkapı Sarayı Arşivi D.2211/1.

50 Kethüda'nın evlerinde yalnızca on dört adet kitap çıkmıştı. Bunlar arasında yukarıda saydıklarımız dışında dört cilt daha musavver murakkaat bulunuyordu: Topkapı Sarayı Arşivi D.2211/2.

Yanlış anlaşılmasın: Osmanlı toplumunda İslâmiyet elbette egemen dinî-ideolojik yapı konumundaydı; yönetici elite katılıp yükselmenin yolu, İslâmî sosyalizasyondan geçiyordu. Hattâ hanedanın meşruiyet arayışında kendine İslâmî kökler peydahlayabilmesi uzun süre büyük önem taşımıştı.[53] Ancak bu, herhalde daha çok dışa dönük bir iddiaydı; iç ilişkilere gelince, muhtemelen burada kimsenin başkalarından daha az veya daha fazla Müslüman olduğu iddia edilemiyordu. Genel konumu itibariyle İslâmiyet, yüksek kültürün ve bu arada kütüphanelerin içeriğini belirliyordu; bu çerçevede, böyle bir kütüphane edinebilmek, ek faktör olarak zenginliği gerektiriyordu. Gene de, birazdan Tepedelenli Ali Paşa örneğinde göreceğimiz gibi, üzerinde kutsal ibarelerin bulunduğu ateşli ve kesici silahlara, elimizdeki başka askerî sınıf mensuplarının terekelerinde, Damad İbrahim Paşa muhallefatında karşılaştığımız zenginliğe rastlayamıyoruz, hattâ hemen hiç rastlayamıyoruz. Bunu da ilginç bir nokta olarak kaydetmek gerekiyor.

3) *Askerî semboller*

Damad İbrahim Paşa ve Kethüda Mehmed Efendi askerî kökenli değillerdi; Kaymak Mustafa Paşa ise Osmanlı tarihinde dönüm noktası sayılacak bir yenilgiyle itibar ve iktidarını kaybetmiş olan bir askerî sınıf ailesinden geliyordu. Yukarıda sözü edilen, kutsal ibarelerle süslenmiş kılıçların yanısıra, bu üçlünün muhallefatlarında çok sayıda bıçak, hançer, ok, yay, tüfek ve at koşumları da yer alıyor. Hemen hepsinin mücevherlerle bezeli diye gösterilmesi, birçoğunun ise elinden çıktığı ustanın adıyla kaydedilmiş olması, taşıdıkları geleneksel ve tören-

51 İ.E. Erünsal'ın (1991: 202) cami ve mescid kütüphane koleksiyonlarının, kurucularının kimliğini kuvvetle yansıttığı yolundaki saptaması yönetici elit için geçerli gözükmemektedir.

52 Söz konusu muhalefatda bir kılıç şöyle tarif edilmektedir: "*siyah-ı saferi kınlı balçağı ortası bir şeşhane elmas balçağı ve ağızlığı ve bendleri ve deliği yetmiş iki hurda elmas ve seksen altı zümrüd ve yüzaltı kırmızı yakut ve kemerinde güllü bir lal temuri üzre kûfi hatla kelime-i şahadet ve eser-i kerime yazılı zemini çiftekari üzre elvan minekari yarma yeşim-i kürdi kabzalı altun kılıç*": Topkapı Sarayı Arşivi D.2211/1.

53 Hz. Muhammed'in, kılıcını Uhud savaşında Ali'ye verdikten sonra "*la sayfa illa Zu'l-fakar va la fata illa Ali*: Zülfikar'dan başka kılıç, Ali'den başka yiğit yoktur" dediği rivayet edilmektedir: T.R. Topuzoğlu, "Zülfekâr", *İslâm Ansiklopedisi* 13, 649-650. Daha sonra Abbasi halifelerinin eline geçmiş olan bu kılıcın benzerleri Topkapı Sarayı Silah Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Arşivi D.2211/1'de Kaymak Mustafa Paşa'nın zülfikar kılıcı kaydedilmiştir, ki zülfikar donanma ile ilişkilendirilmektedir: Zygulski, 1992: 29, 44, 46-50, 57, 59; Eralp, 1993: 62.

sel değere işaret ediyor. Böyle değerli silahlardan oluşan bu koleksiyonların, ne savaş meydanlarında kullanılmak için, ne de savaş meydanlarında zaptedilen ganimetlerden oluşturulmadığı; sadece hediye olarak kabul edildiği ya da hediye olarak vermek üzere biraraya getirildiği açık. Bu da askerî kimliğin, cesaret ve yiğitliğin genel olarak Osmanlı toplumundaki, özel olarak saray ve çevresindeki vazgeçilmez itibarını bir kez daha vurgulamakta. Bu bağlamda, gene askerî bir kimliğe işaret edebilecek nitelikte gözüken harita ve dürbünler ile askerî/tarih konulu kitapların diğer objelerle karşılaştırılamayacak kadar az sayıda olması, bunların simgesel değil gerçek kullanımlara konu olduğunu (yani sahibinin kimliğine değil kişiliğine işaret ettiğini) düşündürüyor. Örneğin benim gördüğüm muhallefatlar içinde, yalnızca (gene 18. yüzyıl sadrazamlarından olan) Hekimoğlu Ali Paşa'nın muhallefatında, portolan haritalarla birlikte bir de küre kaydedilmiş bulunuyor (Abou-el-Haj, 1988a; 1988b). Oysa Arnavutluk'ta eşkiyalıktan paşalığa yükselen Tepedelenli Ali Paşa ve torunlarının muhallefatlarında, *risale-ı topcıyan, nizam'ül-devlet, tâlim-i asakire* gibi, askerlikle ilgili öyle kitap ve risalelere rastlıyoruz ki, merkezdeki devlet adamlarının muhallefatlarında hemen hiç görülmeyen bu tür eserlerin, gerçek bir gereksinim ve kullanıma işaret ettiklerini söylemek zor olmuyor. Buna karşılık yukarıda da değindiğimiz gibi, Tepedelenlilerin minyatürlü ya da tezhipli eserlere, üzerinde kutsal ibarelerin bulunduğu silah ve levhalara hiç ilgi göstermemeleri büsbütün çarpıcı hale geliyor.

4) Zenginlik ve cömertlik gösterimi

Muhallefat defterlerinde çok, ama çok sayıda silah, at koşumları ile kürk, kaftan, ehram, entari ve top top değerli kumaşlar türünden hediyelik eşyanın kaydedilmiş olması, daha önceki dönemlerden farklı olmayan bir tarzda, yönetici elitin mal varlığını diğer iktidar ortaklarıyla paylaşmakta olduğuna işaret ediyor. İhsan, atiyye, hediye, pişkeş olarak dağıtılacak türden değerli eşya arasına, örneğin değişik büyüklüklerde yüzlerce yüzük, bilezik, pazubend, gerdanbend gibi kişisel süs eşyası; gene değerli taşlarla bezeli sürahiler ile saleb, şerbet ve kahve ibrikleri, fincan zarfları, billur bardaklar, fağfuri, mertebani, balgami tabaklar, buhurdan, gülabdan, ayna ve saat gibi sayısız gündelik kullanım objesi; nadir bulunduğu düşünülecek *frengpesend ve nev zuhur* eşya; dahası, gene değişik büyüklüklerde binlerce ham elmas, zümrüd, yakut ve inci giriyor. Dolayısıyla bu çapta birikim ve edinimler, her şeyden önce, yönetici elitin kolektif iktidar paylaşımında kullandığı araçlardan biri olarak, ilkin Marcel Mauss'un incelediği, Georges Duby'in erken ortaçağ Avrupa'sında izlerini yakaladığı armağan değişimi mekanizmalarının varlığına işaret ediyor.[54]

Ancak muhallefatlarda, hediyelik eşya niteliği taşımayıp, muhtemelen saray

54 Başbakanlık Arşivi DBŞM. MHF. 12449, 12460.

çevresindekilerin kendi beğenisine denk düşen eşya türlerine baktığımızda, Damad İbrahim Paşa, Kaymak Mustafa Paşa ve Kethüda Mehmed Efendi'nin şahsında yönetici elitin saltanatın meşruiyet arayışına katılımına ilişkin yeni ipuçları buluyoruz. Bu eşyaların çeşitliliği ve miktarı, örneğin ayna, saat ve mücevheratın yanısıra, perde, döşek, şilte, yorgan, yastık, çarşaf ve benzerlerine de birkaç sarayı döşeyebilecek miktarlarda, neredeyse sayısız setler halinde rastlanması, 18. yüzyıl Osmanlı sarayına has bir tüketim düşkünlüğü gibi duruyor. Bu gözlem bir yandan, 18. yüzyıl Osmanlı toplumdaki kültürel değişim ve dönüşümlerin, Batı karşısında pasif bir resepsiyona indirgenmesi, örneğin sadece Avrupa'dan ayna, saat, dürbün, kumaş ve benzeri lüks tüketim objelerinin ithalinin artmasıyla ölçülüp değerlendirilmesi yaklaşımı hakkında, en azından bir soru işareti oluşturuyor. Diğer yandan, "Lale Devri"nin sırf Sultan III. Ahmed ile Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın "zevkperest" kişilikleriyle açıklanamayacağı (çünkü aslında bu tavır ve davranışın çok daha yaygın bir karakter taşıdığı) hipotezine güç kazandırıyor. Kişisel zevk düşkünlüğüne ilişkin klişelerin, daha derindeki bir tüketim tutkusunu yansıtıyor olabileceğini; daha açık bir ifadeyle, *gösterişçi*, hattâ düpedüz *tüketimci* davranışların, bu asırda Osmanlı ekonomik ve toplumsal gelişmesi için olduğu kadar, iktidar paylaşımı açısından da çok belirleyici olmuş olabileceğini akla getiriyor.

En azından seçkinler düzeyinde gösterişci ve tüketimci eğilim, sırf dışarıdan enjekte edilen ilgi ve tutkularla açıklanamayacak bir kapsam ve yaygınlık arzettiğinden, bu soru üzerinde enine boyuna düşünülmelidir. Örneğin saray çevresinde hep itibar görmüş olan Çin porseleni (fağfur) ve seladon (mertebani) kapların kullanımına bakacak olursak, 18. yüzyılda bu koleksiyonların daha sık ve daha fazla sayıda görülmesi, özellikle 1725-50 arasında hanedan üyeleri ile yönetici elitin muhallefatlarında bu objelerin habire artış göstermesi dikkat çekiyor.[55] III. Ahmed'in kızkardeşi Hatice Sultan 1743'te öldüğünde hazineye intikal eden koleksiyonu, 2167 parça fağfur, 62 parça mertebani ve 12 parça Avrupa seramiğinden oluşuyor. Tek başına bu koleksiyon, bugün dünyadaki en büyük Çin porseleni koleksiyonuna sahip olan Topkapı Sarayı Müzesi'nin en önemli girdisini meydana getiriyor. 16. yüzyıldan başlayarak seçkinlerin muhallefat listelerinden hareketle yapılan titiz bir çalışma, Muazzez (II. Ahmed'in annesi, ö. 1687) ve Gülnuş Emetullah (II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi) valide sultanlar ile Gevherhan ve Hatice Sultan gibi sultanefendilerin, ayrıca Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kara İbrahim Paşa ve Damad İbrahim Paşa'nın koleksiyonlarında çok sayıda Çin porselenine rastlandığını ortaya koyuyor. Bizim bulgularımız temelinde, artık herhalde Kaymak Mustafa Paşa ile Kethüda Mehmed'in porselenlerini de bu listeye eklemek gerekiyor.

55 Mauss, 1990; Duby, 1974. Sultanların dağıttıkları hediyeler için bkz.: Başbakanlık Arşivi Ali Emiri Tasnifi.

Aile bağlarını, şenlikleri ve muhallefatları yanyana koyunca

18. yüzyılda "hanedanla kan bağı" ve "hanedan kadar zengin olmak", şenlik düzenlerinde de vurgulanıyor; "kolektif iktidar"ın gündeme getirdiği yeni meşruiyet arayışında, sultan ve birbirine kan bağıyla bağlı yakın çevresi, kamu önünde önceki dönemlerden farklı bir tablo çiziyorlardı. Okmeydanı'nda kurulan ve 1720 şenliğinin asıl mekânını oluşturan çadır şehirde, sultanın çadırının hemen yanında Damad İbrahim Paşa, Kaymak Mustafa Paşa ve Kethüda Mehmed Efendi'nin çadırlarının kurulduğunu; *Sûrname-i Vehbi*'nin minyatürlü kopyalarında bu üçlünün defalarca sultanla birlikte resmedildiğini yukarıda belirtmiştik.[56] Böylelikle devlet ricalinin yönetime katılımı, en azından başkent halkı önünde de açıkça sergileniyordu. Oysa geriye, 1582 şenliğine döndüğümüzde, Atmeydanı'na bakan İbrahim Paşa Sarayı'nın Divanhane balkonunda, mutlak otoriteyi sultan, şehzadesi ve kafes arkasındaki saray kadınlarının temsil ettiğini; sadrazam ve diğerlerinin ise ancak sultana sadakatleri ölçüsünde mükafatlandırılırken resmedildiklerini görüyoruz. Burada 16. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıla gelirken gözlenen bir protokol değişikliği sözkonusudur. Ancak Peçevi'nin, bu 1582 şenliğini anlatırken, daha önceki şenliklerde sultanın vezirler ve ulema ile oturup çeşitli meseleleri tartıştığını söylediğini; buradan hareketle de sultanın yalnızca kendine ait bir mekâna çekilmesini eleştirdiğini unutmamalıyız.[57] Başka bir deyişle, Peçevi'nin atıfta bulunduğu daha eski dönemler ile 16. yüzyıl sonu arasında da bir protokol değişikliği olmuştu. Bu bir yana, bizi asıl 18. yüzyıl başlarındaki durum ilgilendiriyor. Görünen o ki, bu noktada sultan, hanedana hısım devlet ricalinin iktidar sembollerini serbestçe sergilemelerine izin veriyor, hatta "kolektif iktidar"ın meşruiyeti için hanedanla kan bağının vurgulanması amaçlanıyordu. Böylece yönetici elit bir tehdit oluşturmadan, asıl Osmanlı soyunun devamlılığı güvence altına alınmaktaydı.

Gelgelelim bu, madalyonun sadece bir yüzüydü. Diğer yüzündeyse, II. Selim'in sultanın hediyesi olarak saraydan çıkıp Damad İbrahim Paşa'nın hazinesine katılmak suretiyle, sadrazama tanınan itibara işaret eden kılıcının, saraya geri dönmesi; dahası, III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın özel taş odasındaki eşyaların dahi isyan sonrasında müsadere edilmiş olması; örneğin içinde "Fatma" ve "İbrahim" yazılı iki yüzüğün bile enderun hazinesine getirildiğinin kayıtlarda yer alması yatıyordu. Demek ki bu iktidar ortaklığı hâlâ çok narin, çok kırılgandı. Henüz geleneksel sistemin çarkları, bir sultan kızını dahi kayırmadan, acımasızca işleyebilmekteydi. Gerçi bu durum daha sonra değişecekti. Ama şimdilik, III. Ahmed, sevgili damadı İbrahim Paşa'yı kolayca feda ederken, kızları ile onların çocuklarının da önünü kapatmış oluyordu.

56 Raby ve Yücel, 1986: 34. Yazarlar porselene kolay ulaşabilirlikten söz etmekteler.

57 Bkz. dipnot 25.

Oysa porselen koleksiyonuyla dikkati çeken III. Ahmed'in kızkardeşi Hatice Sultan'ın dört oğlu da sarayda görev alırken, kendisi de uzun yaşamı boyunca İstanbul politikasında etkili olabilmişti. Geleneğe karşı çıkarak kocası sadrazamlıktan azledildiğinde sürgün yeri İzmit'e onu takip etmiş; belki de bu ve bunun gibi çıkışlarıyla kız yeğenlerinin önünü açmış; özellikle III. Mustafa ve I. Abdülhamid'in kızlarına örnek olmuştur. Bu bağlamda dikkat çeken bir husustan daha söz etmek gerek: Batıların özellikle 19. yüzyılda iddia ettikleri gibi sultan kızlarının soyları devam etmesin diye erkek çocuklarının öldürülmüş olması ne 16. yüzyılda, ne de 18. yüzyıl başında söz konusu değildir (*Peçevi Tarihi*'nden akt. Terzioğlu, 1995:89; Tansuğ, 1993). III. Ahmed'in kızlarının hepsinin itibarlı devlet adamlarından oğulları olduğunu ve bunların, 16. yüzyıldaki emsalleriyle aynı kalibrede olmasa da, bürokrasi içinde bir kariyer için önlerinin açık tutulduğunu görüyoruz (Mac Farlane, 1853; Oscanyan, 1857; Melek Hanum, 1872: 122). Eğer bunların erkek evlatları tarih sahnesine çıkmamışsa bunu, örneğin *primogenitura*'dan *senioratus*'a geçişle birlikte şehzadelerin topluca katledilmeleri gibi, bilinçli bir politika sonucu olarak göremeyiz. Ya daha önceki emsallerine göre hem daha geç sayılabilecek yaşta hem de artık yalnızca tek bir kez evlenmiş olmaları nedeniyle, ya da 18. yüzyılda tahta geçen altı sultandan üçünün hiç çocuğu olmamasından anlaşıldığı gibi, Osmanlı soyunu etkileyen bir kısırlık sonucunda çocukları, bu arada rastlantısal olarak da erkek çocukları olmaması mümkündür.[58] Diğer yandan, 18. yüzyıl başında doğrudan kendisiyle hısımlık peydahlıyan tek tek yüksek bürokratlar ile değil, kendi aralarında birbirleriyle hısım, akraba ve sürekliliği olan bir yüksek bürokrasi ile ittifak kurmak durumunda kalan sultan, yüzyıl sonunda bu ittifaklara karşı bu kez kızları, kızkardeşleri, kardeş kızları ile ittifaka girmiş, hanedanın sona ermesi korkusuyla da hanedanın kadın üyelerinin iktidar ortaklıkları gündeme gelmiştir (Artan, 1993).

KAYNAKÇA

Abou-el-Haj, R. (1974): "The Ottoman Vezir and Pasa Households, 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of American Oriental Society* 94, 438-447.

— (1988a): "The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over Morality", *Mélanges, Prof. Robert Mantran* (ed. A. Temimi), Zaghouan, 17-30.

— (1988b): "The Sources of Culture: The Şeyhülislam Versus the Historians. The Genre of Mirror to Princes as a Struggle Over Legitimation (With a Contribution to Historiography and Methodology in Ottoman History)", *Symposium on Legalism and Political Legitimation*'nda sunulan tebliğ, Aralık, Ruhr Universitaet, Bochum.

Ago, R. (1990): "Donne, doni e public relations tra le fmiglie nell'aristocratia romane del XVII secolo", *La donna nell' economia secc. XIII-XVIII. Atti della 21 settimana di Studi dell'Istituto Internazionale F. Datini di Prato*, Floransa.

58 I. Mahmud, III. Osman ve III. Selim çocuksuz ölürken III. Mustafa'nın yalnızca kız çocukları hayatta kalmıştı.

— (1992): "Gochi di squadra: uomini e donne nelle famiglie nobili del XVII secolo", *Signori, patrizi, cavalieri in etàmoderna* (ed. M.A. Visceglia), Roma/Bari.

Ahmed Refik (1918a): "Sultan Ahmed-i Salis ve Damadı", *Yeni Mecmua* II, 149-153.

— (1918b): "Sultan Ahmed-i Salis'in Hayatına Dair", *Yeni Mecmua* II, 229-232.

— (1932): "Mimar Davud", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* VIII/1, 1-6.

— (1936): *Türk Mimarları (Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre)*, İstanbul.

Akalın, Ş. (1955): "Nasuh Paşa'nın Hayatına ve Servetine Dair", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* XVIII, 11-12.

— (1958): "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* IX, 71-80.

Aktepe, M.M. (1958): *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul.

— (1960): "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Ait İki Vakfiye", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* XI, 1960, 149-160.

— (1962-63): "Damad İbrahim Paşa Evkafına Dair Vesikalar", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* XI-II, 17-26.

— (1968): "Derya Kaptanı Mustafa Paşa ve Bir Vakfiyesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* XV, 31-39.

— (1969): "Onsekizinci Yüzyıl Vezirlerinden Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya Ait Vakfiyeler", *Vakıflar Dergisi* VIII, 15-35.

Altan, K. (1941): "Mimar Davud", *Arkitekt* XI/3-4 , 59-62.

Ambrosio, L. ve Capobiano, F. (1995): *La Collezione Farnese di Capodimonte: I Bronzetti*, Napoli.

Anafarta, N. (1966): *Padişah Portreleri*, İstanbul.

Artan, T. (1989): Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth-Century Bosphorus, yayınlanmamış doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology.

— (1992): "Boğaziçi'nin çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul Dergisi* III, İstanbul, Ekim, 109-119.

— (1993): "From Charismatic Rulership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 4, 53-94.

— (1994a): "Eyüp'ün bir Diğer Çehresi: Sayfiye ve Sahilsaraylar", *Eyüp: Dün/Bugün* , İstanbul, 106-114.

— (1994b): "The Kadırga Palace Shrouded by the Mists of Time", *Turcica* XXI, Paris, 55-124.

— (1995): "Gender Problems of Legalism and Political Legitimation in the Ottoman Empire", *Actes du Sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence. Histoire èconomique et sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)*, Aix-en-Provence, 569-580.

— (1997): "Periods and Problems of Ottoman (Women's) Patronage on the Via Egnatia", *Proceedings of the Second International Symposium of the Institute for Mediterranean Studies: Via Egnatia Under Ottoman Rule*, 1380-1699, Rethymnon, 19-43.

— (1998): "Orta Halliliğin Aynası: Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış", 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam (ed. T. Artan), İstanbul, 49-64.

— (1999): "Problems Relating to the Social History Context of the Acquisition and Possession of Books as Part of Collections of objets d'art in the 18th Century", *Art Turc/Turkish Art. 10e Congrès international d'art turc*, Cenevre, 87-92.

— (2000a): "The Marriage of a Princess at 80. Chastity, lies, power...It's all in the Family", *Aspekte islamwissenschaftlicher und turkologischer Forschung*, Institut für Geschichte und Kultur des Nahen Orients sowie für Turkologie an der Universitaet München'de sunulan tebliğ (yayına hazırlanmakta).

— (2000b): "The Households of Fatma Sultan and Damad İbrahim Paşa: Palace, Kitchen and Marriage" (yayına hazırlanmakta).

Atasoy, A.R. ve Atasoy, M.C. (1990): *Tokat Reşadiyeli Sadrazam Seyyid Hasan Paşa*, İstanbul.

Atasoy, N. (1972): "Nakkaş Osman'ın Padişah portreleri Albümü", *Türkiyemiz* 6, İstanbul.

Atıl, E. (1969): Surname-i Vehbi: An Ottoman Eighteenth Century Ottoman Book of Festivals, yayınlanmamış Ph.D. Tezi, The University of Michigan.

Barclay, D.E. (1995): *Frederick William IV and the Prussian Monarchy 1840-1861*, Londra.

Barkan, Ö.L (1966): "Edirne Askeri Kassam'ına Ait Tereke Defterleri, 1545-1649", *Belgeler* III/5-6.

— (1979): "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler* IX/13, 1-380.

Bauer, R. ve Haupt, H. (1976): "Das Kunstkammerinventar Kaiser Rudolf II. 1607-1611", *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, LXXII, Viyana.

Bayram, S. (1981): "Musavvir Hüseyin Tarafından Minyatürler Yapılan ve Halen Vakiflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Muhafaza Edilen Silsilename", *Vakıflar Dergisi* 13, 253-338.

Çağman, F. ve Tanındı, Z. (1984): *Padişah Portreleri*, İstanbul.

Baysun, C.: "Ali Paşa, Damad", *İslam Ansiklopedisi*, c.1, 328-9.

Berger, R. (1995): *A Royal Passion: Louis XIV as Patron of Architecture*, Cambridge.

Bermingham, A. ve Brewer, J. (ed.) (1995): *The Consumption of Culture, 1600-1800. Image, Object, Text*, Londra ve New York.

Binski, P. (1995): *Westminster Abbey and the Plantegenets: Kingship and the Representation of Power, 1200-1400*, New Haven ve Londra.

Bostan, Ü. (1995): "Kuyûd-ı Mühimmât Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı-Türk Diplomatiği Semineri 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul.

Boyden, J. M. (1995): *The Courtier and the King: Ruy Gómez de Silva, Philip II and the Court of Spain*, Berkeley, Los Angeles ve Londra.

Brewer, J. ve Porter, R. (ed.) (1988): *Consumption and the World of Goods*, Londra ve New York.

Brewer, J. ve Staves, S. (1996): *Early Modern Conceptions of Property*, Londra ve New York.

Brown, E.A.R. ve.Famiglietti, R.C (1994): *The Lit de Justice: Semantics, Ceremonial and the Parlement of Paris 1300-1600*, Sigmaringen.

Bryant, L.M. (1986): "The Medieval Royal Ceremony of Entrance into Paris", *Annales: Economies, Societies, Civilisations* 41, no 3.

Cannadine, D. and Price, S. (ed.) (1987): *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge.

Carson, C., Hoffman, R L. ve Albert, L. (ed.) (1994): *Of Consuming Interests. The Styles of Life in the Eighteenth Century*, Charlottesville ve Londra.

Casanova, C. (1990): "Le Donne come 'risorsa.' Le politiche matrimoniale della famiglia Spada (sec. XVI-XVIII)", *La donna nell' economia secc. XIII-XVIII. Atti della 21 settimana di Studi dell'Istituto Internazionale F. Datini di Prato*, Floransa.

Chaussinand-Nogaret, G. (1976): *La noblesse au XVIII siècle*, Paris.

Chojnacki, S. (1975): "Dowries and Kinsmen in Early Renaissance Venice", *Journal of Interdisciplinary History* 4.

Crane, H. (1987): *Risale-i Mimariyye: An Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, Leiden.

Dankoff, R. (1991): *The Intimate Life of an Ottoman Statesman Melek Ahmed Paşa (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, New York.

— (1993): "Marrying a Sultana: The Case of Melek Ahmed Paşa", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (ed. C. Farah), Missouri.

Demiroğlu, F. (1954): "Sultan Ahmed'in Veziriazam İbrahim Paşa'ya Mektupları", *Yeni Tarih Dünyası* II/21-22, 833-837.

Derin, F. (1958) "Mustafa II'ye Dair Bir Risale", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* IX, 45-70.

— (1959): "Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin nesebi hakkında bir risâle", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* X, 97-103.

Deringil, S. (1988): *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra, 1998, 16-42.

Du Boulay, F. (1970): *An Age of Ambition: English Society in the Late Middle Ages*, New York.

Duby, G. (1974): *The Early Growth of the European Economy. Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*, New York.

Duma, J. (1995): *Les Bourbon-Penthièvre (1678-1793): Une Nebuleuse Aristocratique au XVIIIe Siècle*, Paris.

Eralp, T.N. (1993): *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, Ankara.

Erdoğan, M.(1954): "18. Asır Sonlarında Bir Türk Sanatkarı: Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa, Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* VII, 157-180.

— (1955): "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası* XII, 179-204.

— (1962): *Lâle Devri Başmimarı Kayserili Mehmed Ağa*, İstanbul.

Erünsal, İ.E. (1991): *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, Ankara.

Eyice, S. (1979): "Mimar Kasım Hakkında", *Belleten* 43/169-172, 767-808.

Fantoni, M. (1994): *La Corte del Granduca: Forma e Simboli del Potere Mediceo Fra Cinque e Seicento*, Roma.

Faroqhi, S. (1973): "Social Mobility Among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century", *IJMES* I, , 204-218.

— (1975): "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler / Tartışmalar*, 197-229.

— (1985): "Civilian Society and Political Power in the Ottoman Empire: A Report on Research in Collective Biography (1480-1830)", *IJMES* 17, 109-117.

Findley, C. (1980): "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class," *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Ankara, 227-235;

Fleischer, C. H. (1986): *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton.

Forster, R. (1960): *The Nobility of Toulouse in the Eighteenth Century*, Baltimore.

— (1971): *The House of Saulx Tavannes.*

— (1980): *Merchants, Landlords, Magistrates: The Depont Family in Eighteenth Century France*, Baltimore.

Geertz, C. (1977): "Centers, Kings and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power", J. Ben-David ve T.N. Clark (ed.), *Culture and Its Creators: Essays in Honor of E. Shils içinde*, Chicago ve Londra.

Göçek, F.M.(1988): Toward A Theory of Westernization and Social Change: Eighteenth-Century Ottoman Society, Ph.D. tezi, Princeton University.

— (1996): *Rise of Bourgeoisie, Demise of Empire*, Oxford.

Gökyay, O.Ş. (1976): "Risale-i Mimariyye —Mimar Mehmed Ağa—Eserleri", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara, 113-215.

Göyünç, N. (1990): "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları* X, 1-37.

Guiffrey, J.J. (1894-6): *Inventaires de Jean, Duc de Berry (1401-1416) I-II*, Paris, 1894-6.

Hanawalt, B.A. ve Reyerson, K.L. (ed.) (1994): *City and Spectacle in Medieval Europe*, Minneapolis ve Londra.

Hanley, S. (1980): "Engendering the State: Family Formation and State Building in Early Modern France", *French Historical Studies* 16.

Harris, B.J. (1990): "Marriage and Politics in Early Tudor England, *Historical Journal* 33.

Hobsbawm, E. ve Ranger, T. (ed.) (1983): *The Invention of Tradition*, Cambridge. Itzkowitz, N. (1962): "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica* 16, 73-94.

Kafadar, C. (1986): "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", *Raiyyet Rüsûmu. Essays Presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Collegues and Students*, Duxburry, 191-218.

— (1989): "Self and Others: The Diary of a Dervish in the Seventeenth-Century İstanbul. First-Person Narratives in Ottoman Literature," *Studia Islamica* 69, 121-150.

— (1992a): "Müteredid Bir Mutasavvıf: Üsküp'lü Asiye Hatun'un Rüya Defteri 1641-43", *Topkapı Sarayı Yıllığı* V, 168-222.

— (1992b): "The New Visibility of Sufism in Turkish Studies and Cultural Life," *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*, Berkeley, 307-322.

— (1994): "Osman Beg and his Uncle: Murder in the Family ?", *Studies in Ottoman History in Honor of Professor V.L. Ménage* (ed. C. Heywood ve C. Imber), İstanbul, 157-163.

— (1995): *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley.

Kertzer, D. (1988): *Ritual, Politics and Power*, New Haven ve Londra.

Kızıltan, M. (1987): The 'Surname' of Mehmed Hazîn as a Sample of Old Turkish Phrose, yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi.

Klingensmith, S.J. (1993), *The Utility of Splendour: Ceremony, Social Life and Architecture at the Court of Bavaria, 1600-1800*, Chicago ve Londra.

Koçu, R.E. (1967): *Patrona Halil. Devlet Gücünü Zedelemiş Bir Serserinin Romanlaştırılmış Hayatı*, İstanbul.

Kolsky, S. (1987): "Culture and Politics in Renaissance Rome: Marco Antonio Altieri's Roman Weddings", *Renaissance Quaterly.*

Konyalı, İ.H. (1948): *Mimar Koca Sinan. Vakfiyeleri, Hayır Eserleri, Hayatı, Padişaha Vekaleti, Azadlık Kağıdı, Alım, Satım Hüccetleri*, İstanbul.

Kowaleski-Wallace, E. (1997): *Consuming Subjects. Woman, Shopping, and Business in the Eighteenth Century*, New York.

Kozanoğlu, A.Z. (1943): *Lâle Devrinde Patronalılar*, İstanbul.

Kunt, İ.M. (1974): "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establihment", *IJMES* 5: 233-9.

— (1975): "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler* 3, 27-42.

— (1977): "Derviş Mehmet Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice", *Turcica* 9, 197-214.

— (1983): *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York.

Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi (1282): *Târih*, İstanbul.

Labarte, J. (1879): *Inventaire du mobilier de Charles V, Roi de France*, Paris.

Lemire, B. (1991): *Fashion's Favourite: The Cotton Trade and the Consumer in Britain*, Oxford.

Mac Farlane, C. (1853): *Kısmet or, the Doom of Turkey*, Londra.

Majer, H.G. (1990): "Das Portraet Sultan Mustafa II in der Osmanischen Miniaturmalerei", *7th International Congress of Turkish Art*, Varşoca, 1990.

— (1999): "Individualized Sultans and Sexy Women. The Works of Musavvir Hüseyin and Their East-West Context", *Art Turc/Turkish Art. 10e Congrès international d'art turc*, Cenevre.

Mardin, Ş. (1969): "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History* II 258-281.

Mauss, M. (1990): *The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, Londra.

Mayer, H.G. (1978): *Vorstudien zur Geschichte der İlmiye im Osmanischen Reich. I. Zu Uşakîzade, Seiner Familie und Seinem Zeyl-i Şakayık*, Münih.

McKendrick, N; Brewer, J. ve Plumb, J. (ed.) (1982): *The Birth of a Consumer Society. The Commrcialzaton of Eighteenth-Century England*, Bloomington.

.Melek Hanum (1872): *Thirty Years in the Harem; or the Autobiography of Melek Hanum, Wife of H.H. Kıbrızlı-Mehemet Pasha*, New York.

Meriç, R.M. (1965): *Mimar Sinan, Hayatı, Eseri I. Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler*, Ankara.

Meyer, J. (1976): *La noblesse bretonne au XVIIIe siècle*, 2 cilt, Paris.

Molho, A. (1994): *Marriage Alliance in Late Medieval Florence*, Princeton.

Mustafa Paşa, 1327: *Netâyicü'l-vuku'at* c.III, İstanbul.

Naff, T. ve Owen, R. (ed.) (1977): *Studies in the Eighteenth Century Islamic Society*, Carbondale ve Londra.

Necipoğlu, G. (1991): *Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge MA.

Nedim (1951): (A. Gökpınarlı neşri), *Divan*, İstanbul.

Orgun, M.Z. (1941): "Mimar Dalgıç Ahmed", *Arkitekt* XI/3-4, 59-62.

Oscanyan, C. (of Constantinople) (1857): *The Sultan and His People*, New York.

Otto, P.C. (1974): Daughters of the British Aristocracy and Their marriages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries with Particular Reference to the Scottish Peerage, yayınlanmamış Ph.D. tezi, Stanford Üniversitesi.

Owen, R. (1975): "The Middle East in the Eighteenth Century - An Islamic Society in Decline ? A Critique of Gibb and Bowen's Islamic Society and the West," *Review of Middle East Studies* 1, 101-112.

Öz, T. (1943): "Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i Mimariyye", *Arkitekt*, 139-140, 179-186, 228-234.

Öztuna, Y. (199): *Devletler ve Hânedanlar. Türkiye (1074-1990)* II, Ankara.

Öztürk, S. (1995): *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul, 1995.

Peirce, L. (1988): "Shifting Boundaries: Images of Ottoman Royal Women in the 16th and 17th Centuries", *Critical Matrix* 4, Princeton, 43-82.

— (1993): *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford.

Porter, R. ve Roberts, M.M. (ed.) (1996): *Pleasure in the Eighteenth Century*, New York.

Raby, J. ve Yücel, Ü. (1986): "Chinese Porcelain at the Ottoman Court", *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum İstanbul. A Complete Catalogue I. Historical Introductions, Yuan and Ming Dynasty Celadon Wares* (R. Krahl ve ed. J. Ayers), Londra, 27-54.

Reindl, H. (1983): *Männer um Bayezid. Eine Prosopographische Studie Über die Epoche Bayezids II (1481-1512)*, Berlin.

Renda, G. (1992): *A 19th Century Album of Ottoman Sultans' Portraits*, Milano.

— (1999): "Selim III's Portraits and the European Connection", *Art Turc/Turkish Art. 10e Congrès international d'art turc*, Cenevre, 567-577.

Rogers, M. (1984): "An Ottoman Palace Inventory of the Reign of Beyazıd II", *Proceedings of the VIth Cambridge CIEPO Symposium*, Cambridge, 1-4 Temmuz.

Roman, J. (1894): *Inventaires et documents relatifs aux joyaux et tapisseres des princes d'Orleans-Valois, 1389-1481*, Paris.

Röhl, J.C.G. (1994): *The Kaizer and His Court: Wilhelm II and the Government of Germany*, Cambridge.

Schammas, C. (1990): *The Pre-Industrial Consumer in England and America*, Oxford.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa (1966): *Nusretname V* (sadeleştiren Ü. Parmaksızoğlu), İstanbul.

Spallanzani, M. (1978): *Ceramiche Orientali a Firenze nel Rinascimento*, Floransa.

Tabakoğlu, A. (1985): *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul.

Tansuğ, S. (1993): *Osmanlı Şenlikname Düzeni*, İstanbul (1961).

Terzioğlu, D. (1995): "The Imperial Circumcision Festival of 1582", *Muqarnas* 12.

Tietze, A. (1979): Mustafa Ali's Councel for the Sultans of 1581, c.1, Viyana, 1979.

— (1982): "Mustafa Ali on Luxury and the Status Symbols of Ottoman Gentlemen", *Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli, 577-590.

Tillyard, S. (1994): *Aristocrats: Caroline, Emily, Louis and Sarah Lenox, 1740-1832*, Londra.

Trumbach, R. (1978): *The Rise of the Egalitarian Family: Aristocratic Kinship and Domestic Relations in Eighteenth Century England*, Londra.

Türek, A. ve Derin, F. (1969): "Feyzullah Efendi'nin kendi kaleminden hâl tercümesi", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* XXIII, 205-218.

Uluçay, Ç. (1959): "Bayazıd II.in ailesi", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* X, 105-124.

Uzunçarşılı, İ.H. (1956): *Osmanlı Tarihi IV*, i. Kısım, Ankara.

— (1959): "Hacı İvaz Paşa'ya Dair", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* X, 25-58.

— (1974): *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara.

Ürepoğlu, G. (1997): "Kitaptan Tuvale Padişah Portreciliği", *Antik Dekor* 38, 161-172.

— (1999): "Ottoman Portraiture During the Reign of Mustafa III and Abdülhamid I", *Art Turc/Turkish Art. 10e Congrès international d'art turc*, Cenevre, 389-397.

von Hammer-Purgstall, J. (1999): *Osmanlı Mühürleri*, İstanbul.

Weatherill, L. (1988): *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660-1760*, Londra.

Wilentz, S. (ed.) (1985): *Rites of Power: Symbolism, Ritual and Politics Since the Middle Ages*, Philadelphia.

Wood, J.B. (1978): "Endogamy and Mesalliance: The Marriage Patterns of the Nobility of the Election of Bayeux, 1430-1639", *French Historical Studies* 10.

Wortman, R.S. (1995): *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. From Peter the Great to Nicholas I*, Princeton.

Zilfi, M. (1977): "The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies* I, 157-172.

— (1983): "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century", *JESHO* 26: 318-364.

— (1988): *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age (1600-1800)*, Minneapolis.

— (1996): Zilfi, "Women and Society in the Tulip Era, 1718-1730", *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History* (ed. A. Sonbol), Syracuse.

Zygulski, Z. (1992): *Ottoman Art in the Service of the Empire*, New York ve Londra.

The participation of the ruling elite in the legitimization efforts of the sultanate in the 18th century

In this article Tülay Artan examines the participation of the ruling elite of the Ottoman Dynasty, mainly the ministers, high-level bureaucrats and *damats* of the sultan, in the efforts for the legitimization of the sultanate in the 18th century. The author focuses on Sultan Ahmed the 3rd, though she also probes the protocol of the royal palace in late 16th century and before. The main event of Ahmed the 3rd's reign is the Patrona Halil riot of 1730, which was pacified when Damad İbrahim Paşa, Kaymak Mustafa Paşa and Kethüda Mehmed Efendi were executed. Artan dismisses the claims that the riot was a result of the new "pleasure-seeking" habits of the ruling elite, and argues that the troubles were a consequencce of disputes among the discontented ruling elite.

*Devletler ve toplumsal devrimler: Osmanlı araştırmalarında bazı yeni açılımlar**

*Kaan Durukan***

1970'li yıllarda, tarihsel sosyoloji alanında, özellikle Amerika Birleşik Devletleri merkezli olarak, büyük bir hareketlilik yaşandı; daha önce, ilgileri büyük ölçüde çağdaş Amerikan toplumunun işleyişini inceleyen genel, zamansız kanunlarla sınırlı olan araştırmacılar, yerlerini kapitalizmin ve Batı dünyasının etkilerinin Batılı-olmayan toplumları nasıl biçimlediğini sorgulayan yeni bir kuşağa bıraktı (Sewell, 1996: 245). Aslında, disiplinin tarihi Avrupa'daki Endüstri ve Demokrasi devrimlerinin toplumsal kökenleri ve yansımalarına ilişkin önemli sorular soran ve farklı da olsa, cevaplar veren Alexis de Tocqueville, Karl Marx, Émile Durkheim, Max Weber gibi düşünürlere kadar dayanıyordu (Skocpol, 1984: 356), ancak başlangıçtaki bu canlılığı, yukarıda bahsettiğim döneme kadar süren uzun bir suskunluk devresi izledi. Belirtelim ki, özellikle karşılaştırmalı çalışmalar alanında, Reinhard Bendix, Samuel Noah Eisenstadt, Barrington Moore Jr. gibi yazarların eserleri yaygın olarak okunuyor ve ilgi görüyordu, fakat bu tarz araştırmaları yapmak, ana akımın dışında kalan, "alışılmışın dışında, çok yönlü, yaşlı adamların" harcıydı; sıradan sosyologlar kantitatif teknikleri ya da alan çalışmalarını kullanarak çağdaş toplumları incelerlerdi (Skocpol, 1984: 356).

70'lerde yaşanan patlamanın nedenlerini tartışmak bu makalenin kapsamı dışındadır; bizim açımızdan önemli olan, o tarihten bu yana, yine baskın olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde, tarihsel sosyoloji alanında büyük yol katedilmiş

(*) Bu makalenin yazılmasına başından beri destek veren Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nden hocam, hocam olduğu kadar dostum, Oktay Özel'e teşekkür ederim. Ayrıca, bana Theda Skocpol'un yalnızca "ilgi çekici bir kitap yazmış bir sosyolog" olmadığını öğreten Wisconsin Üniversitesi-Madison, Sosyoloji Bölümü'nden Philip Gorski ve Mustafa Emirbayer'e de teşekkür ederim.

(**) Wisconsin Üniversitesi-Madison, Tarih Bölümü ve İstanbul Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.